

MIHA KOSI

Špitali na Slovenskem v srednjem veku*

Uvod

Ko je cesar Maksimilijan decembra 1518 v Linzu umiral, je v svojem testamentu namenil in natančno določil sredstva za ustanovitev devetih novih špitalov v cesarstvu: v Antwerpnu v Flandriji, v Breisachu ob Renu v avstrijskih Prednjih deželah, v Augsburgu, Innsbrucku, Linzu, na Dunaju, v Gradcu, Šentvidu na Koroškem in v Ljubljani. Očetovo voljo je šele proti koncu življenja izpolnil njegov naslednik, kralj Ferdinand, ki je, začevši z letom 1552, ustanovil celo vrsto novih špitalov.¹ Med njimi je bil tudi leta 1553 v Ljubljani ustanovljeni tako imenovani cesarski oz. dvorni špital (*Kaiserliches- oz. Hofspital*).²

Dve stoletji prej, aprila 1328, je nemška kraljica Elizabeta, po rodu Aragonka, žena Habsburžana Friderika Lepega, izstavila svoj testament, v katerem je sredstva namenila številnim obstoječim institucijam.³ Gre za pravi katalog cerkvenih ustanov in mestnih špitalov – od Königsfeldna v današnji Švici preko vseh habsburških dežel do vključno Kranjske. V listini je naštetih več kot 90 samostanov, 23 špitalov in tri zavetišča za gobavce. Med samostani so tudi Žiče, Studenice, Marenberk, Mekinje, dominikanci na Ptuj, minoriti na Ptuj, v Mariboru, Celju in Ljubljani ter ljubljanski avguštinci.

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052) in raziskovalnih projektov *Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122) ter *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622), ki jih sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost (ARIS) iz državnega proračuna.

¹ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 83–84.

² Viri o ustanavljanju dvornega špitala pri Sv. Jakobu v Ljubljani iz let 1553–1559 v ARS, AS 1, Vicedomski arhiv, I/21, L-XXXV. Gl. Smole, *Vicedomski urad*, str. 232–237.

³ Eden od izvodov originalne listine je ohranjen v arhivu dunajskih minoritov, dostopen on-line na <https://www.monasterium.net/mom/AT-AWMK/WienOFMConv/48/charter>. Objava v *Urkunden-Buch des Landes ob der Enns* V, št. 511, str. 509–513. Prim. Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208.

Izjemno pomembna je navedba mestnih špitalov v Ljubljani, Mariboru in na Ptuj. Prvi je sicer z viri izpričan že dve leti prej, za ptujski in mariborski špital pa je to prva zgodovinska omemba, tako da gre za nov drobec k poznavanju tako urbane zgodovine naših mest kot njihove socialne oz. zdravstvene problematike.⁴

Iz obeh navedenih virov sta razvidni dve temeljni značilnosti v zvezi s srednjeveškimi špitali: na eni strani skrb tedanjih elit za oskrbo pomoči potrebnih in na drugi strani religiozni moment – dobrotelost je bila v skladu s krščansko moralno ena temeljnih vrednot, ki je vodila v zveličanje in prinašala dušni blagor.⁵

Kaj so sploh bili špitali? Njihovo proučevanje je v zadnjih treh desetletjih v pravem razcvetu, skupna ugotovitev večine raziskovalcev pa je, da je nemogoče oblikovati enoznačno definicijo. Špital – *hospitale* – je skozi stoletja pomenil različne ustanove tako po nastanku, funkcijah in lokaciji kot načinu uprave; s časom se je lahko spreminjal tudi značaj vsake ustanove posebej.⁶ Vsem špitalom je skupno predvsem to, da so bili multifunkcionalni, namenjeni oskrbi različnih ranljivih skupin: revnih, bolnih, ostarelih, brezdomcev, sirot in najdenčkov, nosečnic, vdov, duševno bolnih, romarjev in drugih popotnikov. V prvi vrsti je šlo za karitativne ustanove najširšega spektra.⁷ Lažje je opredeliti, kaj špitali v srednjem in zgodnjem novem veku niso bili. Niso bili bolnišnice v sodobnem smislu! Zdravljenje oz. oskrba bolnikov je bila le ena od različnih dejavnosti, ki so jo – pogosto le v manjši meri – izvajali v špitalih.⁸ Posebna institucija so bila v tem pogledu zavetišča za gobavce, ki so imela tudi posebno ime (*leprosorium*, *Siechenhaus*) in jih niso uvrščali med špitale.⁹ Že škof Jakob de Vitry, ki je v začetku 13. stoletja deloval tako v Sveti deželi kot v Rimu in Liegu v današnji Belgiji, okrog leta 1220 v delu *Historia Occidentalis* govori o *hospitalibus pauperum et domibus leprosorium*.¹⁰

⁴ ... hintz Marcpurch Minnern prudern dreu phunt, dem Spital ain phunt ... hintz Pethaw den Minnern prudern dreu phunt, den Predigern dreu phunt, dem Spital ain phunt ... Hintz Laybach den Minnern prudern dreu phunt, den Augustinern zwai phunt, dem Spital ain phunt ... Kot v op. 3.

⁵ Auge, »ne pauperes«, str. 83–84, 91–95; Pauly, *Peregrinorum*, str. 217–218; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 312–313; Vanja, *Offene Fragen*, str. 21–22; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771–773; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

⁶ Pauly, *Peregrinorum*, str. 11–18; Vanja, *Offene Fragen*, str. 19–21; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 302–304; Drossbach, Touati, Frank, *Einführung*, str. 12–13; Matheus, *Einleitung*, str. VIII–X; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 175–176; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 267.

⁷ Vanja, *Offene Fragen*, str. 32–36; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 306–307, 312; Pauly, *Peregrinorum*, str. 11, 223 sl., 250–251; Matheus, *Einleitung*, str. X; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 170–171; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771.

⁸ Vanja, *Offene Fragen*, str. 23–25; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 304, 308–309; Pauly, *Peregrinorum*, str. 251; Matheus, *Einleitung*, str. X–XI; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 178; Majorossy, *Szende, Hospitals*, str. 430.

⁹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 224; Vanja, *Offene Fragen*, str. 37.

¹⁰ Citat po Pauly, *Peregrinorum*, str. 18.

Jasno loči med špitali za reveže in hišami za gobave, v katerih ni šlo za zdravljenje te neozdravljive bolezni, temveč za izoliranje bolnikov od ostale skupnosti in lajšanje njihovih tegob.¹¹

Oblike organizirane pomoči kakorkoli ogroženim so bile, temelječ še na antičnih tradicijah, prisotne že celoten zgodnji srednji vek, npr. v langobardskem kraljestvu v Italiji in frankovski državi. Tovrstne ustanove pod imenom *xenodochium* (kasneje *hospitale*) so bile vezane prvenstveno na samostane in sedeže škofij.¹² Že po reguli benediktinskega reda iz 6. stoletja je bila oskrba tujcev (*superuenientes hospites*), revnih in romarjev (*pauperum et peregrinorum*) tako rekoč dolžnost samostanskih skupnosti. S frankovsko samostansko reformo pod cesarjem Ludvikom Pobožnim leta 817 pa je benediktinska regula postala norma in je za več stoletij oblikovala ustroj samostanov po Evropi, tudi glede karitativne dejavnosti.¹³ Ta je bila v veliki meri namenjena mimoidočim, potujočim, tujcem, zlasti pa revnim (*pauperum*), ki so potrebovali zavetje in živež. Zato se je tudi poimenovanje za te ustanove – *xenodochium* oz. *hospitale* – razvilo iz grške oz. latinske oznake za tujca (gr. *xenos*, lat. *hospes*). V tem pogledu je zelo zgovoren citat iz pisma Alkuina, ki je deloval na dvoru Karla Velikega, iz leta 796, v katerem je enačil oba izraza: *xenodochia, id est hospitalia ... in quibus sit cotidiana pauperum et peregrinorum suscepio*.¹⁴ *Xenodochium* in *hospitale* sta postala sinonima za špital in sta se uporabljala – tudi v našem prostoru – še globoko v visokem srednjem veu.

Omenjeni citat kaže še na eno značilnost, ki jo lahko opazimo do 13. stoletja. Špitali niso ločevali med različnimi ranljivimi skupinami, namenjeni so bili tako revnim in kakorkoli onemoglim kot vsem mimoidočim oz. potujočim. Pri tem je termin *peregrinus* pomenil na splošno potujočega, iz kakršnegakoli razloga, lahko je bil romar ali kaj drugega. Šele stoletja kasneje se je izraz zožil na pravega romarja.¹⁵ Tudi pri nas se je za špital uveljavila običajna oznaka *hospitale pauperum et peregrinorum*, kot bomo videli. Druga pomembna značilnost špitalov je bila, da so bili do 12. ali 13. stoletja skoraj izključno v pristojnosti cerkvenih ustanov, samostanov in škofij.¹⁶

¹¹ O leprozorijih gl. str. 58.

¹² Szabó, *Xenodochia*, str. 64–71; Boshof, *Armenfürsorge*, str. 153–162; Schmutge, *Zu den Anfängen*, str. 38–39; Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 116–126; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 772–773; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 267.

¹³ *Die Benediktusregel*, poglavje 53, str. 192–196 (*De hospitibus suscipiendis*); Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 120–122; Boshof, *Armenfürsorge*, str. 168–170; Schmutge, *Zu den Anfängen*, str. 39–40; Windemuth, *das Hospital*, str. 27–29; Auge, »ne pauperes«, str. 106–107; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

¹⁴ Boshof, *Armenfürsorge*, str. 162; Szabó, *Xenodochia*, str. 73; Pauly, *Peregrinorum*, str. 230.

¹⁵ Pauly, *Peregrinorum*, str. 238 (op. 125); Szabó, *Xenodochia*, str. 62, 73.

¹⁶ Boshof, *Armenfürsorge*, str. 172–174; Pauly, *Peregrinorum*, str. 231–234; Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 122–126; Windemuth, *das Hospital*, str. 37, 44; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

Slovensko ozemlje in sosednje dežele

Špitali pod imenom *sinodochia* se na ozemlju oglejskega patriarhata omenjajo leta 1040 v listini kralja Henrika III., s katero je patriarhu Poponu potrdil vse posesti in donacije svojih predhodnikov.¹⁷ Iz konteksta je razvidno, da so bile te ustanove običajni del ustroja tedanje družbe tudi na severovzhodu Italije in obenem v lasti (upravi) patriarha kot cerkvene instance. Njihov obstoj v tem prostoru lahko glede na poznan razvoj drugod v Italiji in v jedru frankovske države domnevamo že dosti bolj zgodaj. 12. stoletje pa je čas, ko se začnejo konkretne vesti o posameznih špitalih pojavljati tudi na ozemlju današnje Slovenije in sosednjih vzhodnoalpskih dežel, kar sovпада s podobnim razvojem v avstrijskem in južnonemškem prostoru.¹⁸ Prvotno je šlo zlasti za cerkvene ustanove tako pri samostanih kot v urbanih središčih.

Oglejski patriarh Ulrik I. je v začetku 12. stoletja ustanovil špitala (*hospitale*) v Ogleju in Ključah (Chiusaforte) v soteski reke Bele, na tranzitni poti med Furlanijo in Koroško, ter ju podelil v upravo leta 1119 ustanovljenemu benediktinskemu samostanu Možac.¹⁹ Že tu naletimo na dvojnost v značaju tedanjih špitalov, ki so lahko pomenili urbano ustanovo (Oglej) ali zavetišče za popotnike na nevarnih in odročnih odsekih pomembnejših cest. Kmalu zatem, okrog leta 1131, je oglejski arhidiakon Ulrik iz družine grofov Ortenburških ustanovil špital sv. Egidija ob cesti pred Oglejem (današnji San Zili), leta 1211 že imenovan »stari špital« (*hospitale vetus sancti Egidii in Levata*), ki je bil kasneje poverjen v upravo benediktincem iz Rožaca.²⁰ Najkasneje v 13. stoletju sta bila špitala vzpostavljena tudi pri matičnih samostanih tako v Možacu²¹ kot Rožacu.²²

Salzburški nadškof Konrad I. je približno v istem času, okrog leta 1121, v Brežah (Friesach), ki so bile eno zgodnejših urbanih središč na Koroškem in obenem na pomembni tranzitni cesti, v dobro revnih (*pauperes*) ustanovil *xenodochium*, kjer naj bi

¹⁷ MGH DD H III, št. 16; *Gradivo IV*, št. 104.

¹⁸ Just, Weigl, *Spitäl*, str. 151–152; Simon-Muscheid, *Spitäl*, 231–232.

¹⁹ ... *hospitale quod est ad Clusam et hospitale quod est Aquilegie utrobique ab eodem patriarcha ordinatum et constructum ... Die älteren Urkunden des Klosters Moggio*, št. U2, U8. Gl. še študijo o ustanovitvi samostana Možac, prav tam, str. 35 sl.

²⁰ Leta 1211 je bila neka donacija namenjena *hospitali veteri quod vocatur sanctus Egidius*. Leta 1498, ko je bil že v razvalinah, je omenjena njegova lega pred Oglejem: *apud ecclesiam antiquam ruinatam S. Egidii extra Civitatem Aquileie. Urkunden und memorialquellen*, št. 94; Venuti, *Hospitali veteri*, str. 183–191; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 157, 289, 414.

²¹ Prvič je omenjen v seznamu papeškega davka za križarsko vojno leta 1247: *redditus monasterii Mosacensis ... cum hospitalibus*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga A, str. 432.

²² Leta 1285 je omenjen samostanski novi hospic (*hospicium quod dicitur Domus noua*), kar nakazuje obstoj že starejše identične ustanove. MDC V, št. 633. Samostan je imel tudi infirmarij, naveden v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 453.

vsem prišlekem (*advenientium*) lajšali pomanjkanje. Posvečen je bil Mariji Magdaleni in poverjen v upravo benediktincem iz Admonta. V ustanovni listini je ista institucija omenjena še s terminoma *hospitale* oz. *domus pauperum*, kar dokazuje istovetnost različnih poimenovanj.²³ V listini papeža Inocenca III. iz leta 1200 je breški *hospitale* omenjen kot ustanova, kjer je tako revnim kot romarjem oz. tujcem zagotovljena dobrodelna oskrba.²⁴ Kot kaže več ohranjenih virov iz 12. stoletja, je špital v Brežah že tedaj poleg revnih in tujcev oskrboval ostarele meščane in sirote, kar je lep primer multifunkcionalnosti tovrstne institucije.²⁵ Leta 1203 ga je salzburški nadškof Eberhard II. poveril v upravo nemškemu viteškemu redu, iz njega pa se je razvila edina komenda tega reda na Koroškem.²⁶

Eden najstarejših na Koroškem in z viri najbolj dokumentiran špital je nastal v škofijskem središču v Krki. Prva omemba že obstoječe institucije je iz let okrog 1136–37, ko je oglejski patriarh kapitlju v Krki podelil mestno parcelo v Ogleju ter ga oprostil plačila mitnine v Klužah za blago, ki bi ga tovorili za dobro krških kanonikov in tamkajšnji špital za reveže (*hospitale pauperum*).²⁷ V letih 1171 in 1202 je omenjen špitalski upravitelj – *hospitalarius*, kar je bila funkcija enega od kanonikov, medtem ko je bil drugi pod nazivom *magister hospitum* zadolžen za premožnejše obiskovalce.²⁸ Krški špital je bil v administrativnem smislu poseben urad in je imel v urbarju krškega kapitlja iz leta 1285 navedene lastne dohodke oz. postavko (*Officina hospitalis*).²⁹

V cistercijanskem samostanu Vetrinj pri Celovcu, ustanovljenem leta 1142, je bil že pred koncem 12. stoletja vzpostavljen špital. Močno spodbudo je dobil leta 1203, ko je štajerski vojvoda Leopold VI. potrdil darovanje svojega ministeriala z Leonstaina, ki je za redno oskrbo dvanajstih revežev v samostanu s hrano in obleko daroval šestnajst hub.³⁰ Špital je kmalu dobil podporo tako salzburškega nadškofa kot papeža Honorija III. V papeževem privilegiju o potrditvi in zaščiti iz leta 1220 je že omenjen špitalski

²³ ... *xenodochium construximus Friesach, ubi advenientium pro possibilitate inopia relevaretur* ... MDC III, št. 564; UBSt I, št. 178; Tropper, Hospitalstiftungen, str. 775.

²⁴ ... *exhibere pauperibus et peregrinis obsequia caritatis ... hospitale quod ... receptioni hospitum et pauperum sustentioni fuerat ordinatum*. MDC III, št. 1498.

²⁵ Tropper, Hospitalstiftungen, str. 775.

²⁶ Donacija je leta 1213 potrdil papež Inocenc III. MDC IV/1, št. 1692. Gl. Kosi, Cruciferi, str. 310, z viri in literaturo.

²⁷ MDC I, št. 84; Tropper, Hospitalstiftungen, str. 780.

²⁸ MDC I, št. 269, 319, 392; Tropper, Hospitalstiftungen, str. 780. Delitev karitativne ustanove na del za revnejše in del za premožnejše goste je bila pogosta že v frankovski dobi v 9. stoletju. Gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 232–233; Boshof, Armenfürsorge, str. 170.

²⁹ *Gurker Urbare*, str. 71.

³⁰ ... *in hospitali quod construxerunt, duodecim pauperibus competenter victum ac vestitum idem cenobite perpetuo providerent* ... MDC IV/1, št. 1556.

upravitelj – *magister hospitalis in Victringe*.³¹ V letih 1236 in 1253 je samostan in špital obdaroval tudi koroški vojvoda Bernard Spanheim s sinovi – del darovane posesti je bil izrecno namenjen za oskrbo revežev v špitalu (*in usus pauperum predicti hospitalis*).³² Z lego v bližini ceste proti prelazu Ljubelj je vetrinjski špital nedvomno imel tudi vlogo oskrbovanja popotnikov, kot jo je opravljal na nekaterih svojih izpostavah.³³

Leta 1185 je v listini štajerskega vojvode Otokarja IV. špital (*hospitale*) izpričan v kartuziji Žiče, ustanovi njegovega očeta Otokarja III. (ustanovljena 1151).³⁴ Šlo je za današnji Špitalič z Marijino cerkvijo, kjer je prvotno stal tako imenovani »spodnji samostan« za brate laike z gospodarskimi poslopi. Tu so, za razliko od areala klavzure, lahko sprejemali in oskrbovali tujce. O delovanju špitala nimamo podatkov, domnevamo pa lahko, da je bil v uporabi do 15. stoletja, ko je bil »spodnji samostan« opuščen.³⁵ Ob obisku Paola Santonina leta 1487 njegovo delovanje ni več omenjeno, vendar je bila kapela sv. Marije leta 1485 še vedno imenovana »v špitalu« (*capella gloriose virginis Marie in hospitali nuncupata*).³⁶

Nekaj desetletij za omembo žičkega špitala je bil špital ustanovljen tudi v 20 kilometrov oddaljenih Studenicah. Tu gre za zanimiv proces – razvoj samostana iz prvotno kot špital zasnovane skupnosti, ki jo je pred letom 1237 ustanovila Zofija Rogaška in tudi sama vstopila vanjo. Leta 1237 je že obstoječo ustanovo, kjer je njena sestra Zofija ustanovila cerkev in špital (*ad locum illum ubi ... ecclesiam et domum hospitaletm fundaverit*), s precejšnjo posestjo 20 hub obdarila Rihca Kunšperška. Donacija je bila namenjena tamkajšnjim »prebivalcem« (*choabitoribus illius loci*) in je šlo očitno za delujočo ustanovo.³⁷ Nedvomno lahko tu prepoznamo za to dobo značilen primer špitala, ki je deloval na temelju laične skupnosti (bratovščine), pogosto mešane moško-ženske, ki je skrbela za pomoči potrebne.³⁸ Do konca 13. stoletja so se tovrstne skupnosti povsod klerikalizirale – podeljene so bile v upravo cerkvenim institucijam ali morale prevzeti redovna pravila določenega reda in se tako preobrazile v redovno ustanovo.³⁹ Pri Studenicah se je prvotni špital do leta 1245 oblikoval v skupnost redovnic, ki ji je patriarh Bertold Andeški – imenuje jo *nova plantatio (nova fundatio)* – za podporo

³¹ MDC IV/1, št. 1819, 1846.

³² MDC IV/1, št. 2117, 2554.

³³ Gl. str. 23, 26.

³⁴ UBSt I, št. 644.

³⁵ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 409.

³⁶ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 212.

³⁷ UBSt II, št. 363; Mlinarič, *Studeniški*, str. 13–14.

³⁸ Auge, »ne pauperes«, str. 108–114; Sydow, *Spital und Stadt*, str. 176–177; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 153.

³⁹ Auge, »ne pauperes«, str. 113; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64–65; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 152, 169.

podelil župnijo Slivnica z vsemi dohodki in pravicami.⁴⁰ Naslednje leto je vsem, ki bi podprli novo ustanovo, kjer redovnice dnevno služijo Bogu (*in quo moniales ... quotidie famulantur*), zagotovil 40 dni odpustkov. Ob tem je zanimivo patriarhovo priporočilo vernikom, naj sprejmejo poslance omenjene skupnosti (*nuncios*), ki bodo prišli prosit za miloščino oz. dobrodelne prispevke (*pias elemosynas et gratuita charitatis subsidia*).⁴¹ Čeprav naj bi šlo za prispevke za podporo redovnic (*ad monialium sustentationem*), se miloščina (*elemosyna*) običajno nanaša na podporo revežem,⁴² zato ni izključeno, da so redovnice pod vodstvom Zofije Rogaške še nadalje opravljale špitalsko karitativno delo. Na to bi kazalo tudi patriarhovo izrecno določilo iz leta 1249, da je treba iz dohodkov pridružene župnije v Slivnici po možnostih pomagati revežem (*miseris pauperum pro posse subueniat*).⁴³ Ob teh ugotovitvah ni odveč poudariti, da je cerkveno pravo špitale visokega srednjega veka obravnavalo kot monastične institucije, zato je potrebno v tem smislu razumeti tudi terminologijo listin oglejskega patriarha.⁴⁴ V Studenicah naj bi se prvotna skupnost domnevno oblikovala po vzoru reda magdalenk in do srede stoletja prerasla v redovno ustanovo.⁴⁵ V potrditvi patriarha Bertolda in listini Henrika Rogaškega je leta 1249 prvič izrecno imenovana samostan (*claustrum* oz. *cenobium*),⁴⁶ čeprav se je šele leta 1251 uradno pridružila dominikanskemu redu.⁴⁷ Članice skupnosti so v zgodnjih virih omenjene kot »sestre« (*sorores*), iz patriarhove potrditve iz leta 1249 pa izvemo še nekaj bistvenega: poleg njih so v skupnosti bivali »sobratje družine« (*confratres familiamque*), ki so jim bili kaplani ustanove dolžni nuditi pokop in druge zakramente.⁴⁸ Po mojem mnenju imamo pred seboj v našem prostoru edinstven primer tako imenovanega »bratovščinskega špitala« (Bruderschaftliches Hospital), prvotno laično zasnovane špitalske skupnosti z ženskimi in moškimi člani, ki se je razmeroma hitro preobrazila v pravo redovno ustanovo. Studenice so bile – kot mnoge druge karitativne ustanove tega časa – zgodaj deležne obdaritve regionalnega plemstva, med drugim štajerskega vojvode Friderika II. Babenberškega, ki jim je pred

⁴⁰ UBSt II, št. 461.

⁴¹ UBSt III, št. 3.

⁴² Identično formulo kot pri Studenicah najdemo v listini papeža Honorija III. za špital na Semmeringu iz leta 1224. Papež je za dokončanje špitla (*hospitale ad opus pauperum*) spodbujal štajerske vernike, naj darujejo miloščino: *pias helemosinas et grata ei caritatis subsidia*. Hagender, Quoniam, str. 55–58.

⁴³ UBSt III, št. 59.

⁴⁴ Gl. Auge, »ne pauperes«, str. 107.

⁴⁵ Mlinarič, *Studeniški*, str. 19–20.

⁴⁶ UBSt III, št. 49, 59; Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

⁴⁷ UBSt III, št. 87; Mlinarič, *Studeniški*, str. 20–21.

⁴⁸ UBSt III, št. 59. Te *confratres* gotovo niso bili dominikanci, kot je menil Mlinarič, saj so redovnice šele leta 1251 izrazile željo po priključitvi dominikanskemu redu. Prim. Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

letom 1246 podelil dvanajst kmetij.⁴⁹ O špitalu kasneje sicer nimamo več vesti, vendar bi lahko na nadaljevanje njegove tradicije kazala omemba Paola Santonina iz leta 1487, ki je zapisal, da imajo v Studenicah »prav udobne sobe za goste« (*cenobium hospitia habet percommoda*).⁵⁰ Glede na lego lahko domnevamo, da je bil prvotni špital prvenstveno namenjen popotnikom na eni od prometnih povezav med Posavjem in Podravjem.

Na podobno zasnovano skupnost kot pri Studenicah bi kazalo tudi nekaj fragmentarnih, a zgovornih virov o praktično neznanem špitalu sv. Marije v Pečnici (Petschnitzen) v Rožu na Koroškem. Prvič je omenjen okrog leta 1192 kot *Hospitale sancte Marie Pecniz* oz. *Hospitale de Bekeneiz* v seznamu cerkvenih ustanov, ki so plačevale pristojbino rimski stolici.⁵¹ Ustanovila sta ga A(Iram) z gradu Ras in žena, kot je razvidno iz listine papeža Innocenca III., ki je maja 1204 potrdil, da sta ustanovitelja *Hospitale de Bekeniz* prepustila v upravo nemškemu viteškemu redu.⁵² Papeževa potrditev je bila naslovljena na mojstra in brate v špitalu (*Magistro et fratribus hospitalis de Bekeneiz*), lokacijo ustanove pa dodatno potrjuje listina Rudolfa z Rasa iz leta 1202, v kateri med pričami nastopa Ušalk, *confrater hospitalis sancte Marie de Rasia*.⁵³ Očitno je šlo za kratkotrajno laično karitativno ustanovo, v kateri so delovali sobratje (*confratres*), kot jih kasneje zasledimo v Studenicah. Že zgodaj je bila prepuščena v upravo cerkvenemu redu (križnikom) in žal o njej ni drugih ohranjenih podatkov.⁵⁴

Nenavadno je, da za Stično, pred letom 1136 ustanovljeno najstarejšo in najpremožnejšo cisterco na Slovenskem, v srednjeveških virih nimamo neposredno izpričanega špitala, čeprav je samostan ležal tik ob pomembni tranzitni cesti iz Ljubljane proti Zagrebu. Vendar to v evropskem merilu ni nikakršna izjema.⁵⁵ V Stični je leta 1230 prvič omenjen oskrbnik samostanske bolnišnice (*infirmarius*), ki pa je bila nedvomno interna ustanova za redovnike.⁵⁶ Vendar tudi v stiškem samostanu oskrbovanje revežev in tujcev ni izključeno, na kar kaže več virov. Leta 1260 je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim cisterci podelil posest v bližini, ker so na njegovo prošnjo v samostanu

⁴⁹ UBSt III, št. 59; Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

⁵⁰ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 68; *Itinerario*, str. 230.

⁵¹ *Gradivo IV*, št. 819.

⁵² *Hospitale de Bekeniz, ab A. de Rase et H. uxore ipsius, fundatoribus eius, hospitali Teutonicorum sancte Marie in Ierusalem concessum ... Die Register Innocenz' III.*, št. 64.

⁵³ UBSt II, št. 48. Franc Kos je lokacijo *Pecniz* oz. *Bekeneiz* povezoval s krajema Pečnica in Šmartin zahodno od Rožeka na Koroškem. *Gradivo IV*, št. 819 (op. 1).

⁵⁴ Nemški viteški red je v prvih desetletjih 13. stoletja intenzivno pridobival v upravo številne že obstoječe špitale, leta 1202 tudi v Boznu na Tirolskem in 1203 v Brežah na Koroškem. Za razliko od breškega pa o špitalu v Rožu nimamo kasneje nobenih podatkov; red ga je verjetno kmalu ukinil, kot se je dogajalo tudi z drugimi redovnimi špitale. Gl. Militzer, *Die Rolle*, str. 230, 232.

⁵⁵ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 212–214.

⁵⁶ *Documenta patriarchalia*, št. S20.

vzdrževali njegovega človeka Markvarda (*qui sustinet claustrum in Sittich*). Obenem je vojvoda želel, da se iz tega daru poveča miloščina za tamkajšnje prejemnike (*elemosynarum ipsorum praebenda*), ki je bila do tedaj prvenstveno v siru.⁵⁷ Na osnovi tega lahko sklepamo vsaj na omejene možnosti bivanja tujcev v Stični, nedvomno pa je samostan redno oskrboval reveže z miloščino. Drugi indic se morda skriva v nazivu oz. službi samostanskega *portarius*a, redovnika, ki je skrbel za samostansko porto oz. vhod. Prvič je omenjen leta 1274 poleg drugih uradov konventa, kot so *infirmarius*, kletar, komornik idr.⁵⁸ Šlo je za pomembno funkcijo, saj se v virih včasih pojavlja takoj za opatom oz. priorjem.⁵⁹ Po analogijah s številnimi samostani po Evropi vemo, da so – zlasti v zgodnejši dobi – pri samostanski porti sprejemali tujce in delili miloščino.⁶⁰ Leta 1254 je bila posvečena posebna kapela sv. Pavla »pri vhodu za laike na porti Stične«. ⁶¹ Leta 1329 pa sta bili vratarju in kapeli (*dem portner vnd sand Pauls khappel an der porten zu Sittich*) prodani kmetiji, s katerih dohodki naj bi upravljali le *portarius* in njegovi nasledniki.⁶² Omenjena kapela – tudi arheološko dokumentirana – z lastno dotacijo je bila verjetno namenjena obiskovalcem in je bila morda opremljena tudi s preprostimi prostori za njihovo oskrbo oz. namestitev.⁶³ Delovanje špitala v Stični je po do sedaj poznanih virih nesporno dokazano šele tik pred ukinitvijo v 18. stoletju, ko so oskrbovali 14 revežev in jih tudi zdravili.⁶⁴ Vendar lahko domnevamo že precej daljšo tradicijo te dejavnosti, kot je bila izpričana npr. v sestrski cisterci Vetrinj, kjer so leta 1482 oskrbovali »revne v špitalu« (*pauperes in hospitali*).⁶⁵

Špitali so izpričani še pri drugih benediktinskih in cistercijanskih samostanih ter avguštinskih regularnih kanonikih (kolegiatnih kapitljih) v okoliških deželah. V

⁵⁷ ... in alleviationem hominis, qui nostrarum precum interventu sustinet claustrum in Sittich, in sustentationem Marquardi, quem ibidem locavimus ... volentes per haec subsidia elemosynarum ipsorum praebenda, quae in caso tenuis est, ut augeatur. UBKr II, št. 269. To je podoben primer sprejemanja »prebendarjev« v oskrbo samostanov, kot ga v istem času zasledimo v zahodnoevropskih deželah. Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 258–259.

⁵⁸ ... prior, celerarius, subcelerarius, supprior, infirmarius, portarius, camerarius. ARS AS 1063, sig. 22 (1274 II 16).

⁵⁹ Npr. CKSL 1329 IV 24; 1329 VI 1.

⁶⁰ Pauly, *Peregrinorum*, str. 232–233.

⁶¹ ... consecrata est capella Sancti Pauli ad ingressum secularium in porta Sittich ... Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 106.

⁶² CKSL 1329 IV 16; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 135–136.

⁶³ Gl. Oter Gorenčič, *Deformis formositas*, str. 216.

⁶⁴ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 801; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 27.

⁶⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 26.

štajerski cisterci Rein pri Gradcu ok. leta 1200;⁶⁶ v kolegiatnem kapitlju Seckau 1197,⁶⁷ pri benediktincih v Admontu pred 1150,⁶⁸ v Št. Pavlu leta 1249⁶⁹ in v St. Lambrechtu ok. 1225⁷⁰ ter v kolegiatnem kapitlju Dobrla vas (Eberndorf) v Podjuni pred 1251. Spodbudo zadnjemu je dal oglejski patriarh Bertold Andeški, ki je za zgraditev špitala in oskrbo revežev namenil desetine iz župnije Šmihel pri Pliberku: *ad constructionem hospitalis et sustentationem pauperum degentium in eodem*.⁷¹

Oglejski patriarh Bertold Andeški se je skupaj z drugimi predstavniki svoje družine izkazal kot eden najdejavnějšíh knezov 13. stoletja pri organiziranju karitativnih ustanov v tem delu cesarstva. Leta 1233 je potrdil ustanovo svojega brata, bamberskega škofa Ekberta, ki je v Beljaku pred mestnim obzidjem ustanovil špital sv. Katarine za sprejem potujočih, romarjev ter bolnih: *hospitalia Villaci extra muros construere in quo transeuntes recipiantur, peregrini hospitantur, infirmi pro modo paupertatis procurantur*.⁷² Leta 1280 ga je njegov naslednik, škof Bertold, poveril v upravo premonstratencem iz Grebinja, prav tako ustanovi Ekberta Andeškega.⁷³ Pri beljaškem špitalu v obravnavanem prostoru prvič naletimo na omembo, da je določena karitativna institucija oskrbovala tudi bolne (*infirmi*). Podobna formulacija se pojavlja že leta 1193 v papeški potrditvi novega špitala pod prelazom Pyhrn, ki ga je nekaj let prej ustanovil bamberski škof Oton II., ravno tako član družine Andeških.⁷⁴ Leta 1260 takšno formulacijo najdemo v listini za štajersko cisterco Rein, kjer je tamkajšnji špital prejel dohodke, da bi se v njem lahko »revni, bolni in slabotni čim bolj oskrbeli s hrano in vsem potrebnim« (*ad*

⁶⁶ Ok. leta 1200 je prvič omenjen špitalski oskrbnik (*hospitalarius*). Sredi 13. stoletja pa je že obstajala cela paleta samostanskih uradnikov, med drugim *portarius*, *magister hospitalium*, *hospitalarius* in *infirmarius*. UBSt II, št. 37, 391; UBSt III, št. 234.

⁶⁷ Burkhard Cmureški je okrog leta 1150 samostanu, ki je bil še v gradnji, med drugim podelil dohodke za špital (*ad hospitalia*). Passauski škof Wolfger pa je med letoma 1191 in 1197 posvetil kapelo sv. Jakoba v že obstoječem špitalu (*capellam sancti Jacobi in hospitali pauperum*). UBSt I, št. 286; UBSt II, št. 22.

⁶⁸ V admontskem tradicijskem kodeksu so že okrog leta 1150 navedene donacije za špital (*bona que specialiter hospitali deseruiunt*). Darovnica salzburškega nadškofa je bila leta 1168 namenjena *ad hospitalia pauperum Admontensium*. UBSt I, št. 338, 505.

⁶⁹ Leta 1249 je govor o lokaciji, kjer je nekoč stal špital (*in quo olim situm fuit hospitalia*), leta 1283 pa sta omenjena oskrbnika špitala in infirmarija (*infirmarius*; *hospitalarius*). MDC IV/1, št. 2396; MDC V, št. 543; MDC VI, št. 186.

⁷⁰ Ok. 1225 in 1226 je prvič omenjen oskrbnik špitala (*hospitalarius*). UBSt II, št. 231, 237.

⁷¹ KLA, AUR, 1397 VI 16; *Urkunden-Regesten Eberndorf*, št. XLI. Listina dostopna on-line: http://images.monasterium.net/img/AT-KLA/418/KLA_418-B_A4458_13970616_r.JPG. Kot je razvidno iz dokumenta, je špital deloval še leta 1397, ko je oglejski patriarh Anton urejeval zadeve glede njegove uprave. Gl. Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 778.

⁷² MDC IV/1, št. 2079; Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 124.

⁷³ MDC V, št. 431; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 776-777.

⁷⁴ ... *nooum hospitalia ... in quo pauperibus et infirmis caritatis solacia ministrantur*. Objava pri Pritz, *Geschichte*, str. 302.

usus hospitalis ... ut ibidem possint pauperibus, infirmis et debilibus necessaria ministrari).⁷⁵ Vendar moramo biti pri tovrstnih navedbah previdni, saj je termin lahko pomenil tudi na splošno onemogle in ne nujno bolnike.⁷⁶

V prvi polovici 13. stoletja se *infirmi* v špitalskih dokumentih tudi drugod po Evropi začnejo pogosteje omenjati poleg revnih in popotnikov.⁷⁷ Vendar so pri samostanih bolnike redko sprejemali v oskrbo. Običajno je šlo za dve ustanovi – špital za oskrbo zunanjih gostov, potrebnih pomoči, ter notranji *infirmarium* za bolne redovnike.⁷⁸ Nedvomno je bilo tako v že omenjenih primerih Stične,⁷⁹ Reina, Št. Pavla,⁸⁰ Vetrinja⁸¹ in Rožaca.⁸² Takšne interne bolnišnice se tudi pri samostanih v severozahodni Evropi začno pojavljati šele po letu 1100 in niso bile pravilo.⁸³ Zelo zanimiv je primer benediktincev v Gornjem Gradu. V literaturi se večkrat omenja, da so imeli tudi špital, ki pa mi ga ni uspelo najti v nobenem viru.⁸⁴ Je pa v virih jasno izpričan *infirmarius*, saj se je leta 1308 opat Wulfing zavezal, da brez pristanka kapitlja ne bo nastavljal samostanskih uradnikov, med katerimi je bil *infirmarius* (*hospitalarius* ni omenjen).⁸⁵ Samostanski infirmarij omenja tudi urbar konventa iz leta 1426, v katerem so navedeni njegovi dohodki.⁸⁶ Če bi domnevali, da je šlo v tem primeru le za bolnišnično oskrbo samostanskih bratov, to postavljata pod vprašaj vira iz leta 1275. Samostan je pridobil posest pri svoji župniji v Škalah pri Velenju, s pridržkom, da se tam noben subdiakon ali diakon ne bo smel ukvarjati z nego bolnikov (*curam debeat gerere infirmorum*), razen v največji nuji.⁸⁷ Če je bolnišnična oskrba omenjena pri pridruženih župniji, jo z veliko verjetnostjo lahko domnevamo tudi pri matičnem samostanu.

Tudi pri škofiji v Krki na Koroškem lahko poleg izpričane klasične špitalske oskrbe domnevamo oskrbo bolnih. V letih 1317 in 1321 so bile namreč podeljene pravice do

⁷⁵ UBSt III, št. 289.

⁷⁶ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 236–237, 250–251.

⁷⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 237.

⁷⁸ Pauly, *Peregrinorum*, str. 234–235.

⁷⁹ Gl. op. 56.

⁸⁰ Gl. op. 66 in 69.

⁸¹ Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 779.

⁸² Gl. op. 22.

⁸³ V študiji 148 samostanov med rekama Maas in Ren so bili infirmariji ugotovljeni le v 37 primerih (eni četrtini); vsi so nastali po letu 1100. Pauly, *Peregrinorum*, str. 234.

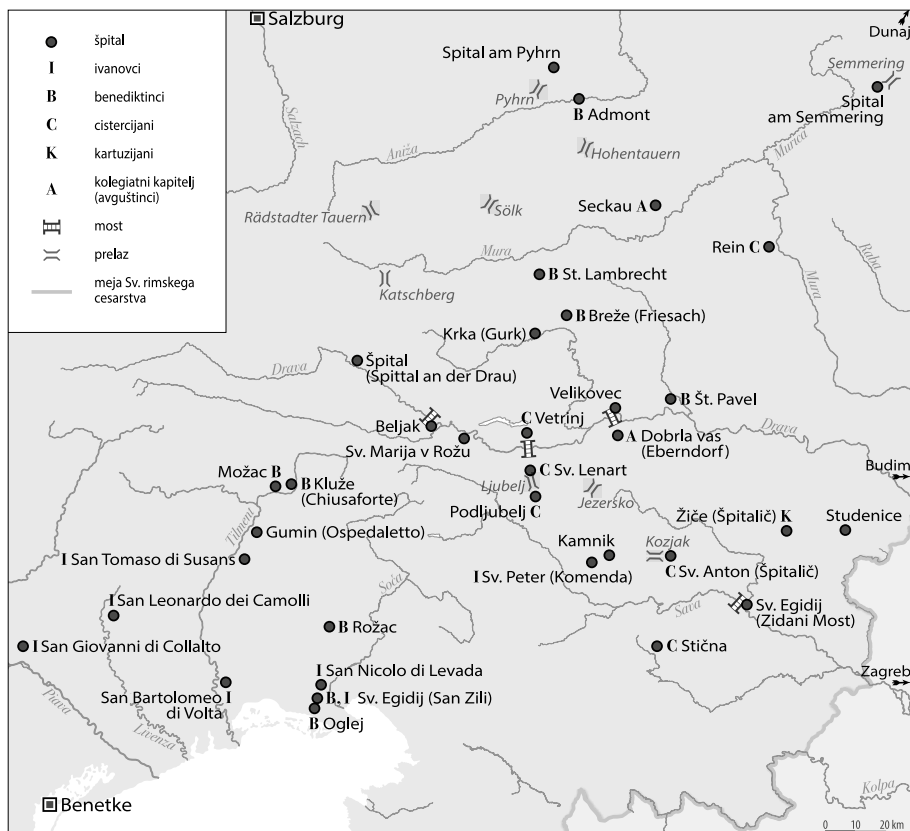
⁸⁴ Gl. Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 253; Mlinarič, Meščanski špital, str. 14.

⁸⁵ RSt I, št. 6; Wichner, *Beiträge*, str. 48.

⁸⁶ Orožen, *Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 234.

⁸⁷ ... *nullus subdiaconus vel diaconus in plebe memorata de Schelach curam debeat gerere infirmorum, nisi summa necessitate cogente*. UBSt IV, št. 564, 565.

odpuškov vsem obiskovalcem kapele sv. Marije pri tamkajšnjem infirmariju.⁸⁸ Očitno je šlo za zunanje obiskovalce in ne interno institucijo krškega kapitlja, zato lahko tudi tu upravičeno domnevamo bolnišnično dejavnost.



Karta 1: Špitali na jugovzhodu cesarstva v 12. in 13. stoletju.

⁸⁸ ... capellam beate Marie virginis gloriose apud infirmariam in Gurka ... (1317 VIII 14); ... apud domus infirmarie in Gurka (1321 V 20). Listini v ADG, Archiv des Gurker Domkapitles, dostopni on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-ADG/AGDK/M-28/charter>; <https://www.monasterium.net/mom/AT-ADG/AGDK/M-29/charter>.

Špitali v prometni infrastrukturi

Geografska razporeditev do sedaj orisanih špitalov lepo kaže njihovo lego ob glavnih tranzitnih cestah, ki so prečile Vzhodne Alpe, zato ne preseneča redno omenjanje potujočih oz. romarjev kot oskrbovancev. Jasno je razvidno, da so bili špitali, nastali od 11. do 13. stoletja, tesno vpeti v prometno infrastrukturo tistega časa, v kateri so samostani odigrali ključno vlogo. Vendar ni šlo le za institucije pri matičnih samostanih, temveč so nekateri upravljali tudi dislocirane postojanke z izrazito prometno funkcijo. Še posebej pomembna je bila vloga špitalov na naravno nevarnih, izpostavljenih območjih, ki so pomenila hudo tveganje za popotnike, zlasti v visokogorju, nevarnih soteskah, na težavnih prehodih čez reke ali v obsežnih močvirjih. Tu je bila njihova naloga neredko povezana z vzdrževanjem prometne infrastrukture, npr. poti in mostov. Glavno obdobje ustanavljanja špitalov (hospictev) na prometno pomembnih točkah je bil čas med 11. in 13. stoletjem, ki sovпада z razvojem teh institucij pri nas.⁸⁹

Na obravnavanem območju je po pomenu izrazito prednjačila glavna pot iz Benetk in drugih severnojadranskih pristanišč (Oglej, Latisana idr.) skozi Vzhodne Alpe proti Dunaju, ob kateri je ležala cela vrsta špitalov (Oglej, sv. Egidij, Rožac, Možac, Kluže, Beljak, Breže, St. Lambrecht, Seckau, Semmering idr.). Ta povezava je bila zvezana tudi z romarskim prometom proti Sveti deželi, ki so ga omogočala omenjena pristanišča, zlasti Benetke.⁹⁰ Konec 12. in v začetku 13. stoletja se je število špitalskih ustanov ob teh prometnih povezavah v Furlaniji in Benečiji še povečalo, pri čemer je pomembno vlogo odigral križarski viteški red ivanovcev (špitalarjev), ki je že s svojim značajem jamčil za varnost in zaščito. Kot izpričuje listina iz leta 1199, so tedaj že obstajali novi špitali ivanovcev San Tomaso di Susans (pri Maianu), San Leonardo dei Camolli (pri Sacilu), San Bartolomeo di Volta (pri Ronchis pred Latisano) in San Giovanni di Collalto pri Susegani.⁹¹ V 13. stoletju sta se ob cestah v Furlaniji temu sklopu pridružila še dva nova: sv. Duha pri Guminu (današnji Ospedaletto, pred 1247)⁹² ter sv. Nikolaja ob cesti pred Oglejem (tudi ta je bil kasneje predan ivanovcem).

⁸⁹ Sch mugge, *Zu den Anfängen*, str. 44–47; Pauly, *Peregrinorum*, str. 63–66, 212. Za ozemlje Švice in nekdanje Švabske gl. Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239–240; za Tirolsko Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64–65.

⁹⁰ Sch mugge, *Zu den Anfängen*, str. 59–60.

⁹¹ Gl. Kosi, *Cruciferi*, str. 317, z viri in literaturo.

⁹² Omenjen je v seznamu papeškega davka za križarsko vojno leta 1247 (*hospitale Clemonense*) ter v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296: *Hospitale Sancti Spiritus de Glemona*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloge, str. 431, 433, 454.

Ustanavljanje špitala sv. Nikolaja pri današnji Villa Vicentina pred Oglejem (*hospitale sancti Nicolai in Levata*)⁹³ je lepo dokumentirano in zanimivo tudi zaradi namena ustanoviteljev oz. njegove funkcije. Že pred letom 1211 ga je ustanovil oglejski patriarh Wolfger, ker je bila tamkajšnja cesta težko prehodna zaradi obsežnih močvirij in roparjev, ki so prežali na potnike, namenjene v Oglej, ter jih ropali in morili.⁹⁴ Špital je bil izrecno ustanovljen »za varnost potujočih« (*ad viatorum securitatem*), obenem pa mu je bilo poverjeno vzdrževanje ceste (*ad strate custodiam*). Patriarh Bertold Andeški ga je leta 1249 prepustil v upravo redu ivanovcev, kar je bila nedvomno dobra garancija za varnost ceste in njeno oskrbo.⁹⁵ Tudi starejši špital sv. Egidija pred Oglejem je v 13. stoletju prišel v upravo ivanovcev, ki so tako v Furlaniji vodili skupno kar pet špitalskih ustanov.⁹⁶ Takšna koncentracija redovnih špitalov je nenavadna in bolj izjema kot pravilo. Čeprav sta se po običajnem prepričanju oba križarska viteška reda – ivanovci in nemški viteški red – intenzivno ukvarjala s špitalsko dejavnostjo, viri tega ne potrjujejo, tako da je bilo veliko redovnih hiš po Evropi brez špitalov.⁹⁷ Kljub temu ga konec 13. stoletja zasledimo tudi pri eni od treh redovnih hiš ivanovcev na ozemlju današnje Slovenije – pri cerkvi sv. Petra v Komendi na Gorenjskem, kjer je izpričan v papeškem desetinskem seznamu leta 1296 (*hospitale sancti Petri*).⁹⁸ Za ostale redovne hiše tako ivanovcev kot nemškega viteškega reda pri nas o karitativni dejavnosti v srednjeveških virih ne najdemo nobenega drugega indica.⁹⁹

Poleg furlanskih špitalov imamo primer zgodnje ustanove za popotnike tudi neposredno s slovenskega ozemlja, nanaša pa se na glavno srednjeveško povezavo Koroške in Kranjske čez prelaz Ljubelj.¹⁰⁰ Ta pot je bila celoten srednji vek in še kasneje za potujoče izjemno zahtevna. Paolo Santonino, ki je prečil prelaz leta 1486, omenja, da je bila zelo naporna in nevarna (*laboriosissimus et discriminosis*), kakršne ni do tedaj še nikoli izkusil.¹⁰¹ Vitalno vlogo pri oskrbi te poti na severni strani prelaza je imel že od

⁹³ Prvič je omenjen v dveh virih leta 1211. Venuti, *Hospitali veteri*, str. 183–187.

⁹⁴ ... *hospitale novum fundavit prope stratam Aquilegiae ... quae ... apta latronibus et praedonibus, qui frequenter ibi latitabant ibique transeuntes homines Aquilegiam venientes et inde redeuntes spoliabant et interficiebant ... hospitale ad viatorum securitatem et pacem, necnon ad strate custodiam ibidem erexit ...* Kosi, *Cruciferi*, str. 318 (op. 120).

⁹⁵ Z viri in literaturo Kosi, *Cruciferi*, str. 317–318.

⁹⁶ Papeški desetinski seznam iz leta 1296: ... *predicta hospitalia sunt S. Iohannis Ierosolimitani*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 442.

⁹⁷ Po začetnem zagonu v prvi polovici 13. stoletja je zanimanje za karitativno oskrbo pri obeh redovih splahnelo, tako da sta veliko špitalov prepustila drugim institucijam ali jih celo ukinila. O ivanovcih Militzer, *Die Rolle*, str. 213–223, o nemškem viteškem redu prav tam, str. 224–238.

⁹⁸ Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 466. O nastanku komende gl. Kosi, *Cruciferi*, str. 315–316.

⁹⁹ O redovnih hišah obeh redov na Slovenskem Kosi, *Cruciferi*, str. 309–318.

¹⁰⁰ O tej poti gl. Kosi, *Potujoči*, str. 253–257.

¹⁰¹ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43–44; *Itinerario*, str. 189.

začetka 13. stoletja samostan Vetrinj. Špital za reveže je vzdrževal pri samem samostanu, med letoma 1220 in 1224 pa je dobil v upravo še most čez Dravo pri Humperku na poti proti Ljubelju. Most so samostanu podelili gospodje Humperški in ga obdarovali s posestjo, da bi tam lahko imeli »prost prehod tako revni kot bogati, tujci in domačini« (*ut omnibus tam pauperibus quam divitibus, tam alienis quam indigenis liber pateat transsitus*). Samostan ga je bil dolžan vzdrževati in po potrebi popravljati (*pons reparatur*), okrog leta 1224 pa je za ta namen kmetijo daroval koroški vojvoda Bernard in most vzel v svojo zaščito.¹⁰²

Že leta 1207 je istrski mejni grof Henrik Andeški Vetrinju prepustil cerkev sv. Lenarta na severni strani prelaza z vsem pripadajočim (*ecclesiam beati Leonardi cum attinenciis*).¹⁰³ Že obstoječa kapela na samem, 200 metrov pod prelazom, je bila nedvomno prvenstveno namenjena popotnikom. Oglejski patriarh Bertold, Henrikov brat, je leta 1239 za ohranjanje spomina (*memoria*) nase, brata in prednike samostanu potrdil Henrikovo donacijo in mu prepustil še patronatsko pravico nad cerkvico sv. Lenarta. Zato je bil samostan dolžan pri njej tedensko darovati mašo, eden samostanskih bratov pa je moral tam redno bivati ter mimoidočim revežem in romarjem (*pauperibus et peregrinis*) nuditi »gostoljubje hospicia« (*hospicii beneficium*): ogenj, slamo (prenočišče) in toplo sobo.¹⁰⁴ Zelo značilno je določilo, da mora samostan iz lastnih sredstev vzdrževati poti čez prelaz ter popravljati mostove (*vie supra dicti montis Leuvel scilicet parari et pontes refici*).¹⁰⁵ Očitno je šlo za pravi gorski špital oz. hospic (Passhospital),¹⁰⁶ kot sta že v drugi polovici 12. stoletja nastala pod prelazoma Semmering in Pyhrn na poteh čez severne Alpe v Avstrijo. Prvega je leta 1160 ustanovil štajerski mejni grof Otokar III.,¹⁰⁷ pirnskega pa leta 1190 bamberški škof Oton II., predstavnik družine

¹⁰² MDC IV/1, št. 1809, 1810.

¹⁰³ MDC IV/1, št. 1598; Kosi, *Potujoči*, str. 200–201.

¹⁰⁴ Podobno določilo najdemo leta 1160 v ustanovni listini za špital na Semmeringu, ki je moral mimoidočim (*in usum pretereuntium*) nuditi zavetišče, ležišče in ogenj (*tectum, stratum, focum*). UBSt I, št. 406, 732.

¹⁰⁵ ... *frater de conventu ... debeat ecclesiam demorari in exhibitione ignis straminis et stupe calide transeuntibus pauperibus et peregrinis omni tempore hospicii beneficium inpensurus ... et vie supra dicti montis Leuvel scilicet parari et pontes refici iuxta necessitatem transeuntium debeant ...* MDC IV/1, št. 2184; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 95. Prim. Szabó, *Xenodochia*, str. 76.

¹⁰⁶ V nemški literaturi se za špitale na prelazih in v težko prehodnih soteskah pogosto uporablja izraz hospic (nem. Hospiz), ki ga – sicer redko – zasledimo tudi v virih (*hospitium*). Vendar je bila tudi za takšne institucije najpogostejša oznaka *hospitale*. Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239, (op. 35); Schneider, *Die Hospitäler*, str. 61.

¹⁰⁷ V potrditvi salzburškega nadškofa iz leta 1161 je razviden namen ustanove: *ut generale sit receptaculum peregrinantium et cunctorum illac transeuntium*. UBSt I, št. 406, 458; Appelt, *Die Anfänge*, str. 3–13. Obdarovala sta ga tudi koroški vojvoda Bernard Spanheim in njegov sin Ulrik III. MDC IV/2, št. 2820.

Andeških.¹⁰⁸ Iz kasnejše listine salzburškega nadškofa za semerinški špital je leta 1220 lepo razviden namen tovrstnih ustanov – ne le oskrba revnih popotnikov, temveč tudi skrb za varnost in vzdrževanje prometne infrastrukture. Izrecno je rečeno, naj bi z novo ustanovo v tamkajšnjem nenaseljenem gozdu ukinili »gnezdo razbojnikov« ter »iz tovarniške steze ustvarili javno cesto.«¹⁰⁹ Hospic pri sv. Lenartu na Ljubelju je nedvomno deloval še v 14. stoletju, saj je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski leta 1330 Vetrinju podelil gozd med karavanškim slemenom in malim Ljubeljem z obvezo, da njegov duhovnik vedno biva pri kapeli ter ogroženim in oskrbe potrebnim popotnikom dnevno (!) daruje mašo in deli zakramente.¹¹⁰ Na osnovi tega je cerkvena dobila celo pravi romarski značaj. Paolo Santonino je leta 1487 zapisal, da k njej veliko vernikov prihaja zaradi čudežev, ki se tam godijo na Lenartovo priprošnjo.¹¹¹

Na južni strani Ljubelja je podobno vlogo kot vetrinjski samostan imela cisterca Stična. Leta 1261 ji je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim potrdil darovanje »trga Ljubelj« z vso pripadajočo posestjo, z izrecnim namenom, da bodo tam sprejemali reveže (*forum scilicet Ljubelino pro receptione pauperum*).¹¹² Donacijo je leta 1268 podkrepil z desetnami od vseh novih krčevin (*novalia*) ob vznožju prelaza (*ad introitum montium Lübel dicti*).¹¹³ Formulacija in lega pod prelazom ne dopuščata dvoma, da imamo tudi tu opraviti s karitativno institucijo v obliki popotnega hospica.¹¹⁴ Šlo je za donacijo, ki jo je vojvoda že prej izpeljal v imenu svoje žene Agnes Andeške, o čemer naj bi obstajala posebna listina, ki pa žal ni ohranjena. Iz tega lahko sklepamo, da je bila ustanova del ženinega posestnega sklopa in je šlo izvirno za ustanovitev Andeških.¹¹⁵ Morda lahko tudi tu domnevamo laično špitalsko skupnost, ki se je kasneje s podelitvijo samostanu klerikalizirala. Okrog tega nukleusa – nedvomno s sakralnim objektom – se je ob dejavnostih za oskrbo popotnikov do srede 13. stoletja očitno razvila neagrarna naselbina (*forum*), prednica kasnejšega Tržiča. Domnevno je stala na lokaciji današnjega Podljubelja, po izročilu – ki ga potrjujejo novejšje geološke analize – pa jo

¹⁰⁸ Osnovno dotacijo novemu špitalu je z 10 kmetijami prispeval škofov nečak, meranski vojvoda Bertold IV. Andeški. O zgodovini špitala z objavo virov Pritz, Zur Geschichte, str. 241–328. Gl. še monografijo Krawarik, *Dorf im Gebirge*.

¹⁰⁹ ... *ut ibi spelunca latronum cessaret, et ex semita publica via fieret* ... UBSt I, št. 406.

¹¹⁰ MDC IX, št. 391.

¹¹¹ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 46; *Itinerario*, str. 191.

¹¹² UBKr II, št. 278.

¹¹³ UBKr II, št. 390.

¹¹⁴ Identično formulacijo *pro receptionem pauperum* (*ad receptionem pauperum*) najdemo pri špitalih v Neustiftu pri Briksnu ter pri Santa Maria in Münstertal na Tirolskem. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 68, 75.

¹¹⁵ Bizjak, *Razvoj*, str. 364.

je uničil skalnat podor s pobočja Košute.¹¹⁶ Prestavljena je bila na ugodnejšo lokacijo ob sotočju Bistrice in Mošenika ter je prvič izpričana kot »Novi trg Podljubelj« leta 1337, ko se omenja njegov prebivalec Herbrih *de Poglubelle de Mercato nouo*.¹¹⁷ Leta 1383 je prek župnika posredno omenjena tudi župnijska cerkev »v Tržiču pod Ljubeljem« (*pfarrer ze Newenmärchtlein vnder dem Lewbel*).¹¹⁸ Stiški samostan je celotno območje pod prelazom z župnijsko cerkvijo Marijinega oznanjenja, kapelama sv. Ane in sv. Katarine ter trgov Tržič posedoval do leta 1399, ko je vse skupaj prepustil avstrijskemu vojvodi Viljemu v zameno za drugo posest na Dolenjskem.¹¹⁹ Stoletje kasneje (1492) je cesar Friderik III. trgu z večstoletno tradicijo še formalno podelil trške pravice.¹²⁰ Ni dvoma, da je stiški samostan v skladu s prvotno darovnico – vsaj v zgodnejšem obdobju – tu oskrboval popotnike z vsem nujnim, kot Vetrinj na severni strani.

Tu imamo primer razvoja urbane naselbine na osnovi prvotne špitalske ustanove, kot jih zasledimo tudi drugod v Alpah.¹²¹ Najbližja analogija je razvoj Špitala ob Dravi na Koroškem, ki je iz prvotnega špitala s kapelo (1191) do leta 1241 že prerasel v trg (*Hospitale forum*), kot bomo videli v nadaljevanju. Soroden primer lahko vidimo v razvoju Sterzinga na južni strani prelaza Brenner na Tirolskem, kjer sta Hugo s Taufersa in žena Adelhajda z Eppana leta 1241 poleg že obstoječega starejšega špitala in cerkve ustanovila špital sv. Duha za oskrbo revežev (*ut ubi pauperes Christi ammodo recipiantur et sustententur caritatiue*), tirolski grof Albert pa ga je dodatno obdaril z lesom za kurjavo »revežem in romarjem, ki jih bodo tam sprejemali«. ¹²² Ustanovo je upravljala skupnost »bratov in sester«, ki jim je briksenski škof Egno leta 1241 podelil regulo avguštincev. Vanjo sta vstopila tudi oba ustanovitelja, po moževi smrti pa jo je Adelhajda Epanska leta 1254 prepustila v upravo nemškemu viteškemu redu.¹²³ Intenziven promet preko Brennerja je omogočil razvoj urbane naselbine, kjer so grofje Goriško-Tirolski pobirali mitnino, okrog leta 1280 pa je od Majnharda II. dobila tudi obzidje.¹²⁴

¹¹⁶ Zorn, Mrak, Skalni podor, str. 349–360; Schumi, Ueber den Untergang, str. 215–219.

¹¹⁷ GZL V, št. 63; Bizjak, Razvoj, str. 364.

¹¹⁸ ARS AS 1063, sig. 5332 (1383 VII 12).

¹¹⁹ ... ihr rechten, die sy habent gehabt an der Kkirchen zu den Neumärckhtlein unter den Loibl in Crain mit sambt den zwei Capellen zu S. Anna und S. Catharein, die dazu gehören, und auch mit dem Markht daselbst zu Neumärckhtlein mit aller zugehörung. Fidler, *Austria sacra* IV/7, str. 342–344; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 230–231.

¹²⁰ Golec, *Trške pravice*, str. 440–444.

¹²¹ Schneider, *Die Hospitäler*, str. 65; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 152.

¹²² ... ut pauperes et peregrini ibidem recipiendi habeant copiam ignis ad refocilandum se per calorem eiusdem ignis et paleam sufficientem ad repausationem corporum suorum. *Brixner Urkunden* II, št. 603; Huter, *Die Anfänge*, str. 203–204.

¹²³ Huter, *Die Anfänge*, str. 204.

¹²⁴ Schneider, *Die Hospitäler*, str. 84.

Pri Ljubelju gre za klasično oskrbo težko prehodnega gorskega prelaza s strani cerkvenih institucij, kot se je v tem času vzpostavljala na vseh glavnih alpskih prelazih (Veliki in Mali sv. Bernard, Mont-Cenis, St. Gotthard, Lukmanier, Septimer, Splügenpaß, Bernina, Reschenpaß, Brenner, Semmering, Pyhrn), v Apeninih in Pirenejih, pa tudi v sredogorjih severozahodne Evrope (Jura, Vogezi, Ardeni, Eifel, Taunus).¹²⁵ Samostan Vetrinj je na Slovenskem vzdrževal še eno tovrstno institucijo, morda najprezentativnejši primer popotnega hospica pri nas – špital sv. Antona na Kozjem hrbtu v Tuhinjski dolini (današnji Špitalič). Ležal je pod prelazom Kozjak (665 m), približno na tretjini poti med Kamnikom in Celjem, na najpomembnejši srednjeveški tranzitni cesti na Slovenskem, ki je povezovala Ogrsko z Italijo (Benetkami).¹²⁶ Pred letom 1228 ga je ustanovil mejni grof Henrik Andeški ter ga oskrbel z osnovno dotacijo posesti, kar je po njegovi smrti leta 1229 potrdil njegov brat, meranski vojvoda in burgundski palatinski grof Oton VII.¹²⁷ Špital je leta 1229 že obstajal, vojvoda pa mu je (*idem hospitali*) natančno določil meje posesti ter mu med drugim podelil desetine od svojih ter od vinogradov kamniških meščanov (*civium Steynensium*). V naslednjih desetletjih so ustanovo »knežje« obdarovali vsi vodilni politični akterji tistega časa. Leta 1232 je avstrijski vojvoda Friderik II. Babenberški, ki je leto prej osebno obiskal Kamnik in nedvomno tudi omenjeni špital,¹²⁸ ustanovo izvil izpod sodne pristojnosti svojih uradnikov, razen glede krvnega sodstva.¹²⁹ Leta 1243 je patriarh Bertold Andeški potrdil ustanovitev ter donacije svojih bratov Henrika in Otona.¹³⁰ Leta 1252 je koroški vojvoda Ulrik III. ustanovi podelil podoben privilegij glede sodne imunitete kot njegov babenberški predhodnik.¹³¹ Ne nazadnje je leta 1261 špital obdaril tudi Gebhard Žovneški, prednik grofov Celjskih.¹³² Dokument iz leta 1251 lepo formulira osnovni namen tuhinjskega špitala – da bi samostanski bratje v hospicu prizadevno

¹²⁵ Schmutge, Zu den Anfängen, str. 44–46; Schneider, Die Hospitäler, str. 65–76; Szabó, Xenodochia, str. 76–77; Pauly, *Peregrinorum*, str. 53–60.

¹²⁶ O tej cesti gl. Kosi, *Potujoči*, str. 207–224.

¹²⁷ ... nos Otto dei gratia dux Meranensis comes palatinus Burgundie ... terminos et dotem hospitali sancti Antonii in Pokkesruke et omnem donationem a dilecto fratre nostro Heinricho marchioni Hystrie pie memorie eidem domui donatam confirmavimus ... MDC IV/1, št. 1960; Mlinarič, Posest, str. 113–114; Kosi, *Potujoči*, str. 201. Originalna listina v KLA, AUR, dostopna on-line: https://www.monasterium.net/mom/AT-KLA/AUR/AT-KLA_418-B-A_58_St/charter.

¹²⁸ Maja 1241 je Konrad Žovneški izstavil listino v času, ko je v Kamniku bival vojvoda Friderik Babenberški (*existente tunc in Stain domino Frederico illustri duce Austrie*). *Turjaška knjiga listin I*, št. 2.

¹²⁹ MDC IV/2, št. 2245.

¹³⁰ UBKr II, št. 121.

¹³¹ MDC IV/1, št. 2506, 2607, 2647.

¹³² MDC IV/1, št. 2749.

skrbeli za revne popotnike (*pauperibus transeuntibus*).¹³³ Špital sv. Antona se kot delujoč nazadnje omenja leta 1333 (*hospitale beati Antonii in Bukzrukk*).¹³⁴ Koliko časa je še opravljal prvotno funkcijo, ni znano. Kasneje je postal zgolj zemljiško gospostvo vetrinjskega samostana, za katerega je od konca 15. stoletja ohranjena serija urbarjev (1488, 1497, 1515, 1524).¹³⁵

Med špitalskimi ustanovami na Slovenskem ne moremo mimo še enega zelo specifičnega primera. Leta 1224 je avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberški pri kapeli sv. Egidija zgradil kamniti most čez Savo v Zidanem Mostu ter ga obdarial s privilegiji in posestjo za vzdrževanje.¹³⁶ Postavljen je bil v soteski ob težavnem prehodu čez reko, na glavni povezavi Celjske kotline s spodnjim Posavjem in dalje Zagrebom.¹³⁷ Ob izstavitvi zadevne listine – žal ni ohranjena v originalu – je bila v spremstvu vojvode elita regionalnega plemstva, med njimi Žovneški, Vojniški, Rogaški, Konjiški, Cmureški in Dravograjski, kar jasno kaže na pomen ustanove in dogodka. Šlo je za edinstveno tovrstno gradnjo na Slovenskem, za knezovo pobožno in dobrodelno dejanje v duhu tedanje dobe, nedvomno zvezano z ogromnimi stroški. Leta 1226 je patriarh Bertold Andeški kapelo pri mostu (*capellam sancti Egidii in Ponte*) izvzel izpod oblasti župnika v Laškem ter dovolil, da ji podarijo desetino od stotih kmetij. Ti dohodki so bili izrecno namenjeni za vzdrževanje kaplana, ki naj bi stalno bival pri kapeli (*cottidianam residentiam*), ter za reveže, ki bi tam prečili most (*ac pauperum inde transeuntium*).¹³⁸ Leta 1230 je ustanovo s posestjo »onstran mostu« izdatno obdarial še vojvoda Leopold VI.¹³⁹ Čeprav špital v teh virih ni izrecno omenjen, je šlo za podobno ustanovo kot pri mnogih prelazih, npr. pri že omenjeni kapeli sv. Lenarta na Ljubelju. Tovrstni špitali ob mostovih po Evropi so v literaturi celo opredeljeni kot poseben tip – »Brückenhospitäl«.¹⁴⁰ Kapela v Zidanem Mostu je imela velik pomen. V začetku 15. stoletja je nastavljanje tamkajšnjih kaplanov iz vrst uglednih klerikov potrjeval sam papež. Leta 1423 je kaplan Petrus de Luna papeža Martina V. obvestil o stanju poslopij pri kapeli (*structuris et edificiiis*), ki bi jih bilo treba obnoviti, za kar naj bi poskrbel celjski grof Friderik II. Papež je posledično grofu v

¹³³ ... ut pauperibus transeuntibus in dicto hospitali per fratres prescripti cenobii sollicitate provideatur ... MDC IV/1, št. 2461.

¹³⁴ LNŠAL I, št. 100.

¹³⁵ Mlinarič, Posest, str. 113–118.

¹³⁶ ... confert singulares immunitates lapideo ponti, quem supra Savum prope ecclesiam s. Aegidii construxit ... BUB II, št. 248.

¹³⁷ Kosi, Potujoči, str. 258.

¹³⁸ ZAC, rok. 0006_00024, f. 4, 5; Mlinarič, Kartuziji, str. 228; Kosi, Potujoči, str. 185.

¹³⁹ ... contulimus ecclesie beati Egidii sollempni donatione predium, quod situm est trans Pontem ... ZAC, rokopis 0006_00004, str. 27; BUB II, št. 282.

¹⁴⁰ Schugge, Zu den Anfängen, str. 46–47; Pauly, Peregrinorum, str. 392–393.

ta namen podelil patronatske pravice nad kapelo.¹⁴¹ Peter de Luna – v viru imenovan *rector* – je papežu omenjeno peticijo poslal skupaj z *universorum censuariorum capelle Sancti Egidii*.¹⁴² Kdo so bili *censuarii* kapele? Rektor je bil eden običajnih izrazov tudi za predstojnike karitativnih ustanov. Ali bi v tem primeru lahko šlo za člane špitalske skupnosti, osebje pri omenjeni kapeli? Morda za pobiralce prispevkov za tamkajšnje karitativne dejavnosti? Iz navedenega lahko sklepamo najmanj to, da je šlo za kapelo s kompleksom zgradb posebnega pomena, nad katerimi je bdel sam papež. Morda so še vedno služile prvotnemu namenu oskrbe potujočih. Kapela z vsemi pripadajočimi dohodki je bila leta 1434 inkorporirana kartuziji Jurklošter,¹⁴³ ki je morda nadaljevala to dejavnost. Glede na vizitacijo iz leta 1569 je kartuzija tedaj v kapeli pri mostu (*ander stainen pruckben ist ain Cappeln bey St. Egidy*) še vedno redno vzdrževala kaplana.¹⁴⁴

Pri nastanku Špitala (Spittal) ob Dravi na Koroškem gre za še en primer specifičnega razvoja srednjeveške špitalske ustanove, ki ima določene vzporednice z nastankom stiškega trga v Podljubelju (Tržiču). Okrog leta 1191 sta grofa Herman in Oton Ortenburška na svoji posesti v bližini matičnega gradu Ortenburg ustanovila kapelo in špital (*capellam cum hospitali*) ter ju obdarila s posestjo, z izrecnim namenom oskrbe revežev (*ad usus pauperum*). Ustanovo je istega leta potrdil in vzel v zaščito salzburški nadškof Adalbert, jo izvzel iz pripadajoče župnije ter ji podelil pogrebno pravico.¹⁴⁵ Šlo je za zasebno ustanovo – lastniško cerkev s špitalom –, ki ni bila poverjena v upravo nobeni cerkveni instituciji. Način in okoliščine so zelo podobne nastanku špitala v Studenicah – domnevamo lahko obstoj prvotno laične špitalske skupnosti (bratovščine). Šlo je za tipičen popotni hospic za oskrbo potujočih na glavni poti proti gorskim prelazom (Katschberg), na križišču cest in ob prehodu čez reko (Lieser).¹⁴⁶ Dejavnost špitalov je bila načeloma neprofitna in neekonomska in ni sodila med tako imenovane »mestotvorne« funkcije, ki bi spodbujale in omogočale razvoj urbane naselbine. Običajno so se šele sekundarno priključili centralnim funkcijam urbanega središča.¹⁴⁷ V nekaterih primerih pa je bila špitalska ustanova kljub vsemu iniciativno jedro urbanega razvoja in ravno koroški Špital je takšna izjema. Izredno ugodna prometna lega je že v nekaj desetletjih omogočila, da se je okrog ustanove

¹⁴¹ ZAC, rokopis 0006_00004, str. 31–32; Mlinarič, *Kartuziji*, str. 228–229.

¹⁴² ... *pro parte dilectorum filiorum Petri rectoris et universorum censuariorum capelle Sancti Egidii site prope pontem fluminis Sauune et villam Ratschach* ... ZAC, rokopis 0006_00004, str. 31.

¹⁴³ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 228–229; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 355–356.

¹⁴⁴ Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 417.

¹⁴⁵ MDC III, št. 1381; Meyer, *Die Geschichte*, str. 8–10; Türk, *Das »Spittl«*, str. 408–410; Sheutz, *Weiß, Spital als Lebensform I*, str. 157.

¹⁴⁶ Meyer, *Die Geschichte*, str. 50–52.

¹⁴⁷ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 66–73.

razvilo jedro nove tržne naselbine. Že leta 1239 je bil v Špitalu sedež ortenburškega ministeriala (*Levtoldo de Hospitali*),¹⁴⁸ 1242 pa je naselje prvič izrecno označeno kot »trg Špital ob reki Lieser« (*apud Hospitale forum iuxta aquam Liser dictam*), kjer so grofje pobirali tudi mitnino.¹⁴⁹ Vzporednica s sočasnim trgom Ljubelj (*forum Lubelinum*) ali Sterzingom na Tirolskem je očitna.¹⁵⁰ Glede funkcije naselja je še posebej zgovoren kontekst listine iz leta 1242. Koroški vojvoda Bernard je proti denarni odškodnini dosegel izpustitev Friderika iz Grebinja iz ujetništva grofa Ortenburškega, za kar je moralo jamčiti nekaj uglednih predstavnikov koroškega plemstva. Dva med njimi sta se zavezala, da se bosta v primeru neplačila odškodnine napotila v trg Špital in tam živela na lastne stroške do vrnitve dolga.¹⁵¹ Nekaj drugih naj bi šlo z isto obvezo v vojvodsko mesto Št. Vid. Šlo je za pravni običaj, imenovan »obstagij« (*obstagium*), ki je bil vezan na gostišča v urbanih središčih.¹⁵² Na osnovi tega lahko sklepamo, da se je poleg prvotnega špitala že v nekaj desetletjih razvila zgodnjeurbana naselbina, ki je premogla tudi komercialna gostišča za tujce. Iz špitalske kapele je nastala trška župnijska cerkev sv. Marije, leta 1317 omenjena kot *ecclesia Hospitalis in cometia comitis de Ortenburch*.¹⁵³ Podobno se je verjetno iz neke stiške kapele v 14. stoletju razvila župnijska cerkev v Tržiču, kot smo že videli. O samem ortenburškem špitalu, njegovi dejavnosti in organizaciji nimamo podatkov. Očitno pa je deloval še v začetku 16. stoletja, saj je iz leta 1511 ohranjen njegov urbar.¹⁵⁴ Na staro špitalsko tradicijo kaže tudi dejstvo, da je Gabriel von Salamanca – novi lastnik grofije Ortenburg (od 1524) – pred letom 1539 zunaj trga velikopotezno zasnoval novi špital.¹⁵⁵ Trg Špital se je – zlasti na osnovi svoje prometne funkcije – razvil v pomembno koroško urbano naselbino. Med letoma 1418 in 1456 je bil pod oblastjo grofov Celjskih in grof Ulrik II. mu je leta 1441 potrdil obsežen privilegij o trških pravicah.¹⁵⁶

Ustanavljanje in uprava špitalov sta bila še globoko v 13. stoletje izrazito v domeni Cerkve, kot pričajo skoraj vsi omenjeni primeri. Ustanavljali so jih v prvi vrsti škofje in samostani, v primerih laičnih ustanoviteljev pa so bili običajno poverjeni v upravo

¹⁴⁸ MDC IV/1, št. 2175. Leta 1263 je v delilni pogodbi med grofoma Ortenburškima v Spittalu omenjen tudi stolp (*turris apud Ospitale*). MDC IV/2, št. 2805.

¹⁴⁹ MDC II, št. 563; MDC IV/2, št. 2805 (*turris apud Ospitale cum foro et omnibus attinentiis preter mutam*). Meyer, *Die Geschichte*, str. 11, 50.

¹⁵⁰ Gl. str. 25.

¹⁵¹ ... *pro centum marcis sub conditione priori fideiussores extiterunt apud Hospitale forum iuxta aquam Liser dictam illo termino intraturi, exinde, nisi persolvant, nullatenus egressuri*. MDC II, št. 563.

¹⁵² Prim. Kosí, *Potujoči*, str. 202.

¹⁵³ MDC VIII, št. 356, 399; Meyer, *Die Geschichte*, str. 8–10; Sheutz, Weiß, *Spital als Lebensform I*, str. 157.

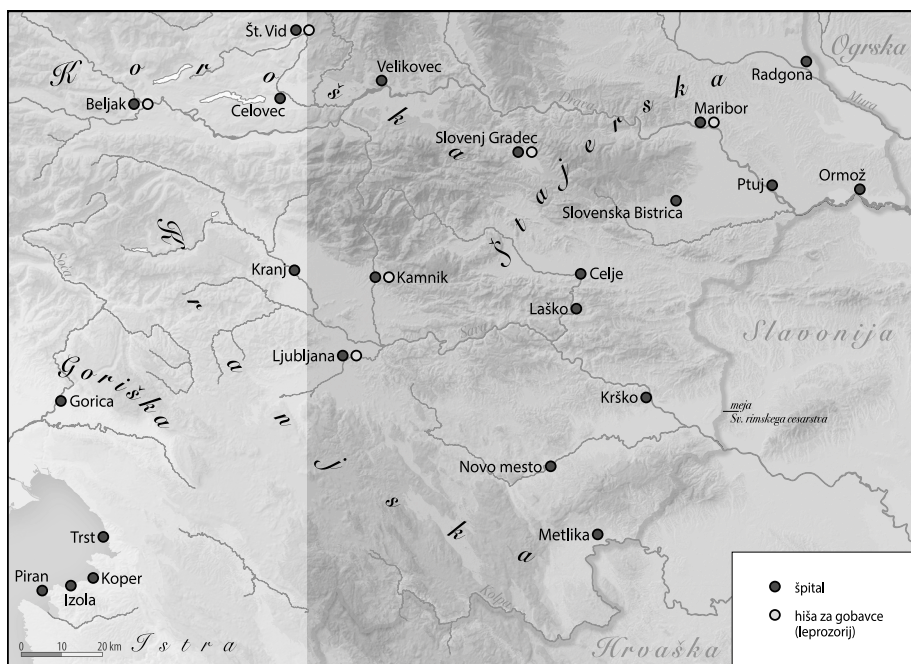
¹⁵⁴ Meyer, *Die Geschichte*, str. 11.

¹⁵⁵ Meyer, *Die Geschichte*, str. 9–13; Sheutz, Weiß, *Spital als Lebensform I*, str. 157.

¹⁵⁶ MDC XI, št. 186; Meyer, *Die Geschichte*, str. 48–54.

cerkvenim institucijam, zlasti samostanom.¹⁵⁷ Izjemna študija na primeru 528 srednjeveških špitalov med rekama Maas in Ren je glede časa nastanka (prve omembe) pokazala, da je bil prvi vrhunec ustanavljanja evropskih špitalov konec 12. stoletja (ok. 1180), v prvih desetletjih 13. stoletja (ok. 1210–1220) in v tretji četrtini 13. stoletja (1250–1270), ko je bil tudi absolutni vrhunec celotnega obdobja. Na čas od leta 1180 do sredine 14. stoletja oziroma izbruha velike kuge odpade kar polovica prvih omemb špitalov (52 %), čeprav se trend z zmanjšano mero nadaljuje do konca 15. stoletja (34 %).¹⁵⁸ Veliki »bum« tega obdobja se jasno odraža tudi v razvoju karitativnih ustanov pri nas in v sosednjih deželah.

Z nekaterimi obravnavanimi primeri smo delno že posegli v novo fazo v zgodovini evropskih špitalov, izrazito vezano na urbane naselbine, pri čemer so cerkvene institucije vedno bolj izgubljale nekdanjo vlogo. V tem pogledu je bilo najplodovitejše obdobje v Evropi med letom 1180 in sredo 14. stoletja.¹⁵⁹



Karta 2: Meščanski špitali in leprozoriji od 13. do 15. stoletja.

¹⁵⁷ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 212–214.

¹⁵⁸ Pauly, *Peregrinorum*, str. 41–46, 66.

¹⁵⁹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 66–67, 214.

Špitali v urbanih naselbinah

Urbanizacija, ki se je v 12.–13. stoletju razmahnila po Evropi, je tudi v razvoju špitalov pomenila popolnoma novo, izredno dinamično fazo. Nastajanje številnih novih in povečevanje obstoječih mest je za srednjeveško družbo ustvarjalo nove življenjske okoliščine in izzive. Če je bila revščina na podeželju manj očitna in lažje obvladljiva, je v mestih z veliko koncentracijo prebivalstva, gostoto pozidave in socialno razslojenostjo postala vseprisotna in izstopajoča. Množično nastajanje mestnih špitalov po vsej Evropi je bilo odgovor na tovrstne probleme in poskus lajšanja socialnih stisk urbane populacije.¹⁶⁰ Ta proces je bil obenem dvotiren – šlo je za masovno ustanavljanje novih mestnih špitalov kot temeljnih celic urbane socialne oskrbe ter za prevzemanje že obstoječih starejših institucij – do tedaj v domeni Cerkve – v pristojnost mestnih komun. Za ta proces se je v strokovni literaturi uveljavil izraz »komunalizacija« špitalov, a je bil kljub vsemu še vedno najtesneje povezan z religioznimi motivi. Najintenzivneje se je v številnih evropskih regijah začel sredi 13. stoletja in trajal do velike kuge stoletje kasneje.¹⁶¹

Iz prehodnega časa med starejšim obdobjem in novo fazo komunalizacije imamo iz našega prostora ohranjen izreden vir, ki priča o začetkih meščanskega špitala v Kamniku. Patriarh Bertold Andeški je leta 1232 potrdil zgraditev nove cerkve Sv. Marije pri špitalu v Kamniku, zunaj obzidja, pred mestnimi vrati proti Mengšu, ki sta ga v spomin in za dušo umrlega brata Henrika († 1228) ustanovila z vojvodo Otonom Meranskim in obdarila s posestjo.¹⁶² Cerkev je zgradil »Kristusu vdani« Mecelinus – gotovo kamniški meščan –, patriarh pa jo je iz podružnične povzdignil v kamniško župnijsko cerkev in jo dodatno obdaril. V listini se špital omenja kot *domus infirmorum*, *domus pauperum* in kot *hospitale*, dohodki pripadajoče cerkve pa so bili izrecno namenjeni pomoči revežem (*ad subsidium pauperum*). Izraz *infirmi* tu nedvomno ne pomeni bolnikov in ni šlo za bolnišnico, temveč za onemogle reveže. V nadaljevanju dokumenta se dosledno imenujejo *pauperi*. Špital je očitno že deloval, imel je pripadajočo posest za vzdrževanje, upravitelja (*procurator pauperum*) ter

¹⁶⁰ Pauly, *Peregrinorum*, str. 216–222; Windemuth, *Das Hospital*, str. 88–89; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 176; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 207.

¹⁶¹ Sydow, *Spital und Stadt*, str. 178; Pauly, *Peregrinorum*, str. 154–160, 208–212; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 231–232; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 157–159; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 428–429; Svobodný, *Die Spitäler*, str. 358; Windemuth, *Das Hospital*, str. 90–95; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 176–177; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208.

¹⁶² ... *ecclesiam sancte Mariae apud Stayn ... ad subsidium domus infirmorum nostro et fratris nostri Ottonis, illustris ducis Meraniae ... accedente iuvamine, dote ed fundo a nobis ... sibi ad hanc novellam plantationem assignatis ... Documenta patriarchalia*, št. P20. Slovenski prevod pri Otarepec, *Listina*, str. 23–32.

pravice in svoboščine (*iura et libertates*), ki jih je s privilegijem že potrdil avstrijski vojvoda Friderik II., tedanji novi gospod Kamnika.¹⁶³ V času še vedno močnega vpliva Cerkve na špitalske institucije ne preseneča določilo, naj bo oskrbnik špitala (*procurator pauperum*) zanesljiv in pošten konverz (laični brat), izvoljen (*devote electus*) iz samostanov Gornji Grad, Stična ali Vetrinj.¹⁶⁴ Ta naj preudarno razpolaga z dohodki in posestjo ter iz njih oskrbuje reveže (*debet pauperibus, qui deinde procurari possint, humiliter erogare*). Izrecno so omenjeni oblačila in živež (*vestes et victualia*), namenjeni revežem, vse ostale dotacije kakršne koli vrednosti pa naj bi složno delili med župnikom in prokuratorjem (oz. reveži). Župnik in ustanovitelji (Andeški) so si pridržali pravico do prezentacije duhovnika pri špitalski cerkvi ter prokuratorja špitala oz. njune zamenjave v primeru zlorab. Župniku ali njegovemu namestniku so dali v uporabo hišo poleg cerkve s pripadajočim, razen sadovnjaka, vrta in zemljišča proti vodi, kar je bilo namenjeno oskrbovancem špitala.

Ta izjemni dokument, ki v širšem obravnavanem prostoru iz tega časa nima primerjave, omogoča neprecenljiv vpogled v ustanovitev, strukturo in organizacijo zgodnjega mestnega špitala. Kamniški špital je bil tako v celinskem delu slovenskega ozemlja najstarejši te vrste in je le dve desetletji mlajši od babenberškega na Dunaju, ki je bil prav tako ustanovljen zunaj obzidja (*in suburbio Wiennensi*).¹⁶⁵ Po položaju sodeč je bil kamniški špital poleg meščanov gotovo namenjen tudi mimoidočim popotnikom, kot smo že videli v primeru špitala pred obzidjem Beljaka (1233), kar je bila splošna značilnost zgodnjih urbanih ustanov tega časa.¹⁶⁶ Izredno zanimiv in značilen je tudi podatek, da je poleg knežjih ustanoviteljev kot pomemben dobrotnik – soustanovitelj – kmalu nastopil laik, verjetno meščan Mezelinus. Na ustanovitelje iz vrst urbanega prebivalstva od tega časa dalje naletimo vedno pogosteje. Še zgodnejši od kamniškega je v tem pogledu primer Pirana, kar ob vplivih mediteranske urbane družbe in bližnje Italije ni presenetljivo. Leta 1222 sta meščan Dominik in žena Piliča štirim piranskim ženskam prodala pol svoje hiše z delom vrta in pripadajočega zemljišča, z izrecnim namenom, da se tu ustanovi špital »v

¹⁶³ ... omnia etiam iura et libertates a nobis et fratre nostro Ottone duce Meraniae eidem domui pauperum concessas et postea per privilegium ducis Austrie illustris confirmatas confirmando roboramus. Prav tam. Vojvoda Friderik II. Babenberški je bil leto prej osebno v Kamniku. Gl. op. 128.

¹⁶⁴ Funkcija špitalskih upraviteljev v urbanih naselbinah je bila v zgodnejši dobi pogosto poverjena predstavnikom pomembnejših samostanov. Celo v dunajskem meščanskem špitalu je bil še v letih 1315–1317 špitalski mojster brat iz cisterce Heiligenkreuz. Gl. Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 20, 111.

¹⁶⁵ BUB I, št. 179; BUB II, št. 346, 414; Csendes, Opll, *Wien*, str. 21, 259.

¹⁶⁶ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 252; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 182.

čas Bogu in revežem» (*debet fieri ospitalem onore Dei et pauperum in perpetuum*).¹⁶⁷ To je bil začetek piranskega špitala sv. Petra, ki je omenjen v notarskem zapisu iz leta 1301 – *ospitalle Sancti Petri*.¹⁶⁸

Za celinska mesta zelo zgođen je tudi špital v Velikovcu, izpričan dobri dve desetletji za kamniškimi in zanimiv z več vidikov. Velikovec je bil poleg Šentvida in Celovca eno treh glavnih urbanih središč vojvod Spanheimov na Koroškem.¹⁶⁹ Razvijal se je v veliki meri na osnovi trgovine in prometa s Kranjsko – že vojvoda Bernard je leta 1217 zgradil nov most čez Dravo pod mestom.¹⁷⁰ Kot je razvidno iz listine iz leta 1256, je njegov naslednik Ulrik III. redu eremitov sv. Viljema (viljemitom)¹⁷¹ podelil neko posest pri Slovenj Gradcu. Ker pa je papež red istega leta ukinitel oz. vključil med avguštince-eremite, ki jim je bila tovrstna posest prepovedana, jim je vojvoda za nadomestilo podaril špital v Velikovcu (*hospitale apud Völkenmarkt*), ustanovo svojega velikovškega meščana Janeza »Infirmusa« (*Ioannis Infirmis civis nostri*), ki ga je ta predhodno ustanovil na lastni posesti.¹⁷² Špital je leta 1256 očitno že deloval, saj sta v listini kot priči navedena *Bruno de Hospitali*, verjetno član ustanove, ter njen ustanovitelj Janez (*dicti loci fundator*). V obravnavanem prostoru je to po mojem vedenju poleg Pirana najzgodnejši primer individualne pobude iz meščanskih vrst pri ustanavljanju špitalov. Tudi v zahodni Evropi se redki tovrstni primeri pojavljajo šele v 12. stoletju in nato v 13. doživijo velik porast.¹⁷³ Velikovški špital je bil šele s posredovanjem vojvode Ulrika prenesen v upravo cerkvenega reda. Glede na prometni položaj mesta je gotovo delno služil tudi tranzitnemu prometu.

Kamniški špital je vzporedno z razcvetom mesta nedvomno deloval kontinuirano od ustanovitve dalje, čeprav do konca 13. stoletja o tem nimamo podatkov. Šele od leta 1291, ko je oglejski patriarh reševal spor med duhovnikom Alhardom, upraviteljem kamniškega špitala (*rectorem hospitalis in Stayn*), ter gospodi z Limberka glede desetini

¹⁶⁷ *Chartularium Piranense*, št. 71. Za napotek na ta vir se zahvaljujem dr. Darji Mihelič. Podobni primeri, da so posamezniki za ustanovitev špitala darovali hišo in majhno pripadajočo posest, so bili značilni tudi za špitala v dalmatinskih mestih. Gl. Neralić, *Late Medieval Hospitals*, str. 272; Szende, »Sag mir«, str. 139.

¹⁶⁸ *Piranska notarska knjiga IV*, št. 3, str. 56. V piranskem statutu sta pod letom 1504 omenjena dva izvoljena »prokuratorja revežev« (*procuratores pauperum*). Najverjetneje je šlo za upravitelja špitala. Gl. *Statut piranskega komuna II*, str. 470–171.

¹⁶⁹ O zgodnjem razvoju mesta Kosi, Začetki, str. 144–145.

¹⁷⁰ MDC IV/ 1, št. 1748; Kosi, *Potujoči*, str. 182, o cesti na Kranjsko str. 253–257.

¹⁷¹ Viljemiti so bili prisotni tudi v Muti v Dravski dolini, kot potrjuje listina iz leta 1271: ... *fratribus Wilhalmitis ad sanctum Iohannem residentibus*. UBSt IV, št. 418. Kasneje je bil samostan pridružen redu avguštincev-eremitov. Gl. Skitek, *Avguštinski samostan*, str. 33–35.

¹⁷² ... *cum consensu Ioannis Infirmi civis nostri hospitale apud Völkenmarkt quod dictus Ioannes in sua proprietate posuit et fundavit, donavimus cum suis pertinentiis seu omnibus attinentiis ipsi hospitali pro elemosynis deputatis* ... MDC IV/1, št. 2639; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 777.

¹⁷³ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 214–215.

v Tuhinjski dolini, se viri začnejo gostiti in so zgovornejši.¹⁷⁴ V listinah se omenjajo špitalski upravitelj (*rector hospitalis, hospitalarius, spitaler, phleger des spitals*), zapuščine in prodaje posesti s strani meščanov špitalu in podobno.¹⁷⁵ V slovenskih celinskih mestih je bil dolgo edina ustanova te vrste in je očitno starejši od ljubljanskega. Čeprav je Ljubljana v 13. stoletju po pomenu in velikosti že bistveno presegala Kamnik, se ljubljanski mestni špital prvič posredno omenja šele leta 1326, ko je v neki listini pričal njegov oskrbnik (*phleger des spytales ze Laybach*),¹⁷⁶ kar je primerljivo tudi s štajersko prestolnico Gradec.¹⁷⁷ Zanimivo je, da je kamniški špital zelo verjetno starejši tudi od špitala v Innsbrucku, tirolskem središču istih gospodov (Andeških), pri katerem lahko iščemo mnogo vzporednic urbanemu razvoju Kamnika.¹⁷⁸ Tam je bil špital sv. Duha s podporo tedanjih deželnih knezov Goriško-Tirolskih ustanovljen leta 1307 na podobnem položaju pred mestnimi vrati kot v Kamniku. Vendar naj bi šlo domnevno za razširitev že starejšega Marijinega špitala (isti patrocinijski kot v Kamniku).¹⁷⁹

Iz zgornjih izvjavanj je jasno razvidno, kako velik vpliv je pri ustanavljanju karitativnih ustanov še globoko v 13. stoletje pripadal tedanjim posvetnim in cerkvenim elitam, na jugovzhodu cesarstva zlasti Otokarjem, Babenberžanom, Andeškim, Spanheimom, Goriškim oz. Goriško-Tirolskim in kasneje Habsburžanom, oglejskim patriarhom in salzburškim nadškofom. Najprestižnejši delež na Slovenskem gre v tem pogledu nedvomno družini grofov Andeških (vojvod Meranskih). V takšni ali drugačni vlogi – kot cerkveni knezi, zemljiški gospodje oz. deželni knezi ali kot soproga kneza/vojvodinja – so imeli bistveno vlogo pri zasnovi ali zgodnji podpori najmanj desetih špitalov: v Kamniku, pri sv. Antonu v Tuhinjski dolini, v Podljubelju, pri sv. Lenartu pod Ljubeljem, v Beljaku, v Dobrli vasi, pri sv. Egidiju v Zidanem Mostu, v Studenicah, v San Nikolo di Levata v Furlaniji in na prelazu Pyhrn. Pri tem ne gre zanemariti evropske vpetosti te elitne rodbine cesarstva v prvi polovici 13. stoletja, ki je imela najtesnejše rodbinske vezi s cesarskim (Staufovci), francoskim in ogrskim dvorom, sinove na knežjih položajih in škofovskih stolicah ter v kratkem kar dve kanonizirani predstavnici: sv. Elizabeto in sv. Hedviko.¹⁸⁰ V kontekstu špitalov je pomembna zlasti Elizabeta, hči Gertrude Andeške in ogrskega kralja Andreja II., ki je po smrti moža, deželnega grofa Turingije, ustanovila znameniti špital v Marburgu an der Lahn in po

¹⁷⁴ LNŠAL I, št. 48.

¹⁷⁵ LNŠAL I, št. 59, 65, 70, 73, 116, 142, 144, 195.

¹⁷⁶ GZL I, št. 23.

¹⁷⁷ V Gradcu se mestni špital sv. Duha prvič omenja leta 1320. RSt II, št. 1239, 1242.

¹⁷⁸ Gl. Kosi, Začetki, str. 148.

¹⁷⁹ Schneider, Die Hospitäler, str. 83.

¹⁸⁰ O rodbini gl. Schütz, Die Familie der Andechs-Meranier, str. 37–111.

svoji zgodnji smrti (1231) ter kanonizaciji (1235) postala simbol krščanske dobrotelčnosti.¹⁸¹ Patriarh Bertold je vneto gojil nečakinjin kult. Tako je že pred letom 1251 v Slovenj Gradcu posvetil njeno prvo cerkev na Slovenskem in eno zgodnejših v cesarstvu.¹⁸² Tudi te okoliščine so gotovo prispevale k njegovi izjemni dejavnosti na področju karitativnih ustanov. Upoštevamo lahko tudi dejstvo, da so andeške posesti z urbanimi središči se-gale od palatinske grofije Burgundije preko Frankovske, Bavarske, Tirolske in Koroške do Kranjske. Imeli so nešteto vzorov iz drugih delov Evrope, od koder so lahko ideje in trende – tudi na področju špitalov – prenašali v naš prostor. Podobno ozadje lahko domnevamo tudi pri dejavnostih drugih že omenjenih rodbin. Na temeljih ustanov in osnovnih dotacij teh elit se je nadalje razvijala – sicer v novih in spremenjenih okolišči-nah – marsikatera že starejša špitalska ustanova v obravnavanem prostoru.

Tabela 1: Meščanski špitali (13. do 16. stoletje).

| | prva omemba | patrocinij kapele | ustanovitelj | prva omemba upravitelja |
|--|------------------------|---------------------------------------|--------------------------|--|
| Piran/Pirano | 1222 | sv. Peter | meščan | <i>procuratores pauperum</i> 1504 |
| Kamnik/Stein | 1232 | sv. Marija | vojvode Andeški-Meranski | <i>procurator pauperum</i> 1232 <i>rector hospitalis</i> 1291 <i>phleger</i> 1312 <i>spitalmaister</i> 1455 |
| Koper/Capodistria | 1262 | sv. Nazarij | mestna občina | <i>rector hospitalis; prior</i> 1262 <i>procuratores hospitalis; prior</i> 1423 |
| Trst/Trieste ¹⁸³ | | sv. Just | | |
| Šentvid/St. Veit ¹⁸⁴ | 1325 | sv. Martin in Elizabeta | | <i>spitaler; phleger</i> 1325 <i>spytalmaister</i> 1464 |
| Ljubljana/Laibach | 1326 | sv. Marija (od 16. st. sv. Elizabeta) | mestna občina ? | <i>phleger des spytales</i> 1326 <i>rector hospitalis</i> 1449 <i>spitalmaister</i> 1455 |
| Ptuj/Pettau | (1315) 1328 | sv. Duh | gospodje Ptujski | <i>spitalmeister</i> 1391 |
| Maribor/Marburg | 1328 | sv. Duh | mestna občina ? | <i>verweser</i> 1349 <i>phleger</i> 1380 <i>spitalmaister</i> 1430 |
| Kranj/Krainburg | 1337 | sv. Leonard in Anton | meščan | <i>spytoler</i> 1404 <i>ambtman</i> 1460 <i>spitalmaister</i> 1483 |
| Celje/Cilli | 1364 | sv. Duh | grofje Celjski | <i>spitalermeister</i> 1364 |

¹⁸¹ Weiß, *Das Städtewesen*, str. 213. Gl. zbornik *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (1983).

¹⁸² Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 140.

¹⁸³ Tržaški špital sv. Justa je omenjen na več mestih statuta iz leta 1421; o času ustanovitve nimam podatkov. Gl. *Statuti di Trieste*, str. 33, 49, 100, 101, 114, 297. Za ta napotek zahvala dr. Darji Mihelič.

¹⁸⁴ HKA, Urkunden, 1325 X 6; MDC VIII, št. 814; KLA, AUR, 1464 VII 2; Weiß, »... schlechter als ein Hund«, str. 188.

| | | | | |
|--|-------------------------|---------------|-----------------------------|---|
| Gorica/Görz/ Gorizia ¹⁸⁵ | 1376 | sv. Marija | | |
| Celovec/ Klagenfurt ¹⁸⁶ | (1335) 1381 | sv. Duh | mestna občina ? | |
| Beljak/Villach ¹⁸⁷ | 1394 | sv. Duh | mestna občina ? | <i>spitalmayster</i> 1450 |
| Velikovec/ Völkermarkt ¹⁸⁸ | 1398 | sv. Jakob | mestna občina ? | <i>spitalmeister</i> 1402 |
| Izola/Isola ¹⁸⁹ | 14. stoletje | sv. Maver | | <i>procuratores et yconomi hospitalis</i> 1417 |
| Slovenj Gradec/ Windischgraz | (1417) 1419 | sv. Duh | plemič (Janez iz Loke) | <i>spitalmayster</i> 1429 |
| Ormož/Friedau | 1420 | sv. Elizabeta | | |
| Radgona/ Radkersburg ¹⁹⁰ | 1421 | sv. Duh | | |
| Novo mesto/ Rudolfswerd/ Neustadt | 1427 | sv. Marija | meščan | |
| Laško/Tüffer | 1448 | sv. Marija | plemič (Hans Meusenreuter) | <i>spitalmaister</i> 1448 |
| Krško/Gurkfeld | pred 1454 | sv. Duh | duhovnik (Mert iz Laškega) | |
| Slovenska Bistrica/ Windischfeistritz | 1466 | sv. Duh | meščan | |
| Metlika/Möttling | 1493 | | plemič (Andrej Hohenwarter) | <i>spitalmaister</i> 1493 |
| Škofja Loka/ Bischoflack ¹⁹¹ | 1547 | | duhovnik (Nikolaj Škofič) | |

¹⁸⁵ Špital sv. Marije v Gorici izvira iz časa grofov Goriških in je bil prvič omenjen leta 1376: *in villa Goriciae ante ospitale Sanctae Mariae*. V 16.–17. stoletju je bil namenjen izključno ženskam. Pillon, Camera, str. 74, 76; Morelli, *Istoria I*, str. 164. V Državnem arhivu v Gorici je ohranjen špitalski urbar za leta 1515–1597. Za vse te podatke se najlepše zahvaljujem kolegici dr. Nevi Makuc.

¹⁸⁶ Lobenwein, *Institutionelle Fürsorge*, str. 345–346; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 146–148.

¹⁸⁷ Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 124–125, 137, 166, 168; MDC X, št. 1008.

¹⁸⁸ Tropper, *Zur Geschichte*, str. 121–122; Weiß, »... schlechter als ein Hund«, str. 187–188.

¹⁸⁹ Cerkev sv. Mavra v Izoli s špitalom je omenjena v izolskem statutu (k letu 1417): *camerarii sancti Mauri, tamquam procuratores et yconomi dicti hospitalis*. Gl. *Statut izolskega komuna*, str. 403–404. Špital je nedvomno starejši; čas ustanovitve mi ni znan.

¹⁹⁰ Weiß, *Das Spital*, str. 102–109; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 208–209.

¹⁹¹ Špital v Škofji Loki je leta 1547 ustanovil duhovnik Nikolaj Škofič, maja istega leta pa so ustanovo potrdili sodnik, svet in občina Škofje Loke. Originalna listina v ARS, AS 1063, sig. 1405 (1547 V 25).

Tabela kronološko prikazuje razvoj urbanih špitalov na Slovenskem. Kljub temu, da so podatki zelo fragmentarni, je mogoče razbrati nekatere razvojne trende. V 13. in tudi 14. stoletju med ustanovitlji še vedno zasledimo močne plemiške rodbine, zlasti mestne gospode določene urbane naselbine (Andeški, Ptujski, Celjski), nato začno prevladovati posamezni meščani oz. mestna občina. Tudi uprava mestnih špitalov je bila ponekod še dolgo v domeni cerkvenih institucij, kasneje pa je povsod v celoti prešla v pristojnost posvetnih mestnih oblasti.¹⁹² Ta proces lahko spremljamo na primeru kamniškega špitala, kjer je bilo v ustanovni listini iz leta 1232 določeno, naj bo prokurator konverz iz samostana Gornji Grad, Stična ali Vetrinjš.¹⁹³ Najkasneje do konca 13. stoletja vez s samostani izgine. Med letoma 1291 in 1313 kot upravitelj kamniškega špitala nastopa duhovnik Alhard, vikar župnijske/špitalske cerkve sv. Marije.¹⁹⁴ Tu še ni mogoče zaslediti povezave z mestnimi oblastmi, edino z mestnim gospodom, vojvodo Henrikom Goriško-Tirolskim, ki je špital leta 1313 vzel pod svojo zaščito.¹⁹⁵ Še leta 1356 je bil rektor kamniškega špitala duhovnik Nikolaj (*sacerdos Nicolai, rector hospitalis de Stayn*), ki mu je vojvoda Albreht II. potrdil listino svojega predhodnika.¹⁹⁶ Morda bi lahko Nikolaja Kukukenbergerja, ki je leta 1364 kot oskrbnik kamniškega špitala (*phlegger des spital ze Stayn*) pričal v listini za samostan Mekinje, že imeli za prvega laika na tej funkciji.¹⁹⁷ Nesporno pa je bil leta 1397 kamniški špital dokončno »komunaliziran« in podrejen mestni občini oz. mestnemu svetu. Merkel Stuppel se je tega leta glede hube, ki jo je podaril špitalu, pogajal z meščanom Lovrom, zlatarjem, ki je bil oskrbnik špitala (*phlegger dez spitals*), ter z mestnim svetom (*den czwelf gesworn da selbs*).¹⁹⁸ Špital je postal v vseh pogledih sestavni del mestnega organizma. Leta 1426 sta meščan Kostibol in žena svoji dve mesnici v Kamniku prodala špitalu in mestnemu svetu, posest in špital pa sta bila izrecno zaščiteni po pravu mesta Kamnik (*nach statt recht ze Stayn*).¹⁹⁹ Poleg špitala je mesto premoglo še eno karitativno ustanovo. Leta 1495 je omenjena hiša za gobave oz. leprozorij (*das sunder Siechenhäusel*), ki je ležala zunaj mesta ob deželni cesti pri Nevljah.²⁰⁰ Kamnik se tako poleg Ljubljane, Maribora,

¹⁹² O tem procesu gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 217–222.

¹⁹³ Gl. str. 32.

¹⁹⁴ LNŠAL I, št. 48, 59, 65, 70; Schumi, *Urkunden und Regesten*, št. 10, str. 245. Združitev funkcij špitalskega kaplana in upravitelja v eni osebi je bila v zgodnejši dobi precej običajna. Za Spodnjo Avstrijo prim. Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 270.

¹⁹⁵ LNŠAL I, št. 73.

¹⁹⁶ LNŠAL I, št. 142.

¹⁹⁷ CKSL, 1364 III 17.

¹⁹⁸ LNŠAL I, št. 214.

¹⁹⁹ LNŠAL I, št. 274.

²⁰⁰ Radics, *Geschichte*, str. 9.

Slovenj Gradca, Beljaka in Št. Vida uvršča v redko skupino mest, ki so imela tudi takšno specializirano ustanovo.²⁰¹

Za razliko od razvoja v Kamniku, kjer je prvotni špital iz cerkvene uprave v celoti prišel v mestno pristojnost, je ponekod prišlo do obratnega razvoja. Špital pred obzidjem Beljaka, ustanova bamberskega škofa Bertolda Andeškega iz leta 1233,²⁰² očitno prvotno laično zasnovana, je bil leta 1280 predan samostanu premonstratencev v Grebinju.²⁰³ Zanimiva je utemeljitev, češ da bo špital, v katerem so tedaj oskrbovali dvanajst onemoglih (*languentium*), popolnoma uničen, če ne bo prišel v upravo diskretnih in preudarnih oseb, živečih sprejemljivo in po redovnih pravilih. Podobno je bil špital v Velikovcu, ustanova meščana Johannesa Infirmusa, leta 1256 klerikaliziran in predan viljemitom oz. avguštincem-eremitom, kot smo videli.²⁰⁴ Tako v Beljaku kot Velikovcu so bili v 14. stoletju ustanovljeni novi meščanski špitali v pristojnosti mestnih oblasti.²⁰⁵ Beljaški špital sv. Duha je leta 1486 omenil Paolo Santonino, ki je zapisal, da ga upravlja mestna občina in da je v njem veliko revežev (*in quo multi sunt pauperes*), a sprejemajo tudi tujce oz. romarje, ki se zatečejo tja (*peregrinis eo divertentibus*).²⁰⁶

Za prvi »čisti« komunalni špital v slovenskih mestih lahko imamo špital sv. Nazarija v Kopru (*hospitalem Mansionem*), ki ga je znotraj obzidja, takoj za Mudinimi vrati, leta 1262 ustanovila mestna občina (*Consules, et Consilium, et Commune Universum Civitatis Justinopolis*). Koprski škof Konrad je ustanovo še istega leta oprostil vseh dajatev in obveznosti do koprške cerkve. Mestnim oblastem je potrdil pravico do svobodne izvolitve in nastavitve upravitelja špitala (*priorem, sive ipsius loci rectorem*), sebi pa pridržal pravico njegove potrditve.²⁰⁷ Kasneje je bilo nastavljanje špitalskih uradnikov – glede na koprski statut iz leta 1423 – v pristojnosti mestnega podestaja. Ta je vsako leto izbral dva prokuratorja špitala (*procuratores hospitalis*) z enoletnim mandatom ter neposrednega upravitelja ustanove (*prior*), ki ga je potrjeval veliki svet. Prior je bil plačan uradnik, podrejen in odgovoren prokuratorjema, katerima je moral vsak mesec posredovati v pregled poročilo o stanju špitalskega premoženja. Za pomoč v špitalu je imel plačano služkinjo (*peddissequa*), za duhovno oskrbo pa je bil posebej nastavljen špitalski duhovnik.²⁰⁸ Koprski špital je bil

²⁰¹ O leprozorijih gl. str. 58–60.

²⁰² Gl. op. 72.

²⁰³ MDC V, št. 431; Tropper, Hospitalstiftungen, str. 776–777.

²⁰⁴ Gl. op. 172.

²⁰⁵ Neumann, Das Heiliggeist-Bürgerspital, str. 124; Tropper, Zur Geschichte, str. 121.

²⁰⁶ *Est insuper in eo oppido hospitale S. Spiritus quod per ipsam Comunitatem gubernatur, in quo multi sunt pauperes, quibus pietatis opera porriguntur quemadmodum et peregrinis eo divertentibus*. Itinerario, str. 197–198; Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 50–51.

²⁰⁷ CDI II, št. 327; Bonin, Ubožne ustanove, str. 8.

²⁰⁸ *Statut koprškega komuna*, str. 117–118.

tipična urbana multifunkcionalna ustanova, v 16. stoletju pa so tam oskrbovali reveže, tujce, bolnike in najdenčke. Že pred letom 1359 je Koper dobil še en špital – sv. Marka (*hospitale Sancti Marci*),²⁰⁹ namenjen prvenstveno ženskam, ki ga je ustanovil Benečan Marko Trivisano. V 16. stoletju naj bi v njem vzdrževali osem revnih žensk.²¹⁰

V celinskih mestih lahko kot najzgodnejše tipične meščanske špitale izpostavimo ustanove v Ljubljani, na Ptujju ter v Mariboru; vsi trije so omenjeni v oporoki kraljice Elizabete leta 1328.²¹¹ Špital v Ljubljani je prvič dokazan leta 1326, ko je omenjen njegov upravitelj – *phleger des spytales ze Laybach*.²¹² To funkcijo je opravljal Frenkel, morda identičen z dolgoletnim mestnim sodnikom Frankutom.²¹³ Da je bil na takšnem položaju ugleden in zanesljiv meščan, običajno član mestnega sveta, je bila povsod uveljavljena praksa.²¹⁴ Leto kasneje je omenjena parcela poleg mostu in špitala – *di hofstat bi der pruk bi dem spital ze Laibach*. Vojvoda Henrik Goriško-Tirolski jo je podelil v doživljenjski užitek meščanki Trauti in njeni hčeri, po njuni smrti pa naj bi pripadla špitalu.²¹⁵ Iz teh navedb je jasno, da je bil ljubljanski špital tedaj že uveljavljena institucija, ki so jo upravljali po vzoru drugih mest, in je bil – ne nazadnje – poznan tudi na habsburškem dvoru.²¹⁶ Glede na pomen Ljubljane kot glavnega mesta Kranjske ga gotovo lahko domnevamo že v 13. stoletju. Stal je v bližini mostu, znotraj obzidja, takoj za glavnimi (Špitalskimi) mestnimi vrati in na glavni mestni vpadnici. Imel je podoben položaj kot ptujski in koprski špital.²¹⁷

Zelo verjetno je bil ljubljanski špital – ali vsaj njegova kapela – že izvorno ustanova mestne komune, kar lahko sklepamo na osnovi listine iz leta 1446. Tedaj sta mestni sodnik in svet oglejskega patriarha obvestila, da so po smrti dotedanjega špitalskega kaplana sami izvolili novega, in sicer glede na patronatsko pravico, ki jim že od nekdaj (*ab antiquis temporibus*) pripada pri kapeli »njihovega špitala« (*nostris hospitalis in Laibaco*).²¹⁸ Čeprav se v literaturi dosledno navaja kot špital sv. Elizabete, omenjena listina in drugi

²⁰⁹ Statut koprškega komuna, str. 119.

²¹⁰ Bonin, Ubožne ustanove, str. 9–11.

²¹¹ Gl. op. 3.

²¹² GZL I, št. 23.

²¹³ Gl. GZL I, št. 6; GZL X, št. 14.

²¹⁴ Just, Weigl, Spitäler, str. 162–163, 174–175; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 215–217; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434; Simon-Muscheid, Spitäler, str. 245.

²¹⁵ GZL I, št. 28.

²¹⁶ To se ujema s prvimi omembami meščanskih špitalov v štajerskem Gradcu (1320) in vojvodski prestolnici Koroške v Št. Vidu (1325). Za Gradec gl. RSt II, št. 1239; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 182–183; za Št. Vid zgoraj op. 184.

²¹⁷ Meščanski špitale so običajno stali ob glavni mestni vpadnici, pred obzidjem ali za njim, v bližini mestnih vrat in pogosto mostu. Gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 388–397; Sydow, Kirchen, str. 111–113.

²¹⁸ ... *Cum jus patronatus capelle beate et intemerate uirginis Marie nostri hospitalis in Laibaco ad nos ab antiquis temporibus dinoscitur pertinere*. GZL VII, št. 80.

viri 15. stoletja dokazujejo, da je bila kapela prvotno posvečena devici Mariji.²¹⁹ Leta 1449 je upravitelj špitala Pavel Retter označen kot *rector hospitalis sancte Marie Virginis in Laybaco*.²²⁰ Po mojem vedenju je šele konec 16. stoletja prvič izpričan nov patrocinijsv. Elizabete.²²¹ Sredi 15. stoletja je bil špitalski mojster Matko Videc, član mestnega sveta in eden najbogatejših ljubljanskih meščanov, ki je pred letom 1468 zgradil novo špitalsko kapelo in v oporoki zapustil volilo za večno dnevno mašo oskrbovancem špitala.²²² V njem so v času turških vpadov okrog leta 1472 oskrbovali tudi vojne sirote iz okoliških krajev, ki so jim Turki starše odpeljali v sužnost.²²³ O premoženju špitala v 16. stoletju pričata ohranjena urbarja iz let 1568 in 1596.²²⁴

Na Ptujju, poleg Ljubljane najpomembnejšem mestu v celinskem delu slovenskega ozemlja, je špital prvič dokazan v testamentu kraljice Elizabete leta 1328 (*hintz Pettau ... dem Spital*).²²⁵ Glede na danes izgubljeno listino sta ga leta 1315 ustanovila gospoda Ptujjska.²²⁶ Da je res ustanova Ptujjskih, je razvidno tudi iz potrditve mestnega statuta s strani salzburškega nadškofa leta 1513: *zu Pettaw ain spital, gestiftt unnd gewidennt von den herren von Pettaw*. Izgubljena ustanovna listina je leta 1513 izrecno omenjena, saj naj bi jo v imenu špitala hranila mestni sodnik in svet.²²⁷ Gotovo je bil špital že od vsega začetka v pristojnosti mestne občine. V mestnem statutu iz leta 1376 se nanj nanašata dva člena – v primeru kršitev pravil glede peke kruha in transporta vina skozi mesto je bilo določeno, naj sodnik in pristojni proizvode zaplenijo in izročijo revežem ter bolnim v špitalu (*den armen lewten in daz spittal senden; in das spittal den siechen nemen*).²²⁸ V letih 1391 in 1428

²¹⁹ Marijin patrocinijsv je prvotno nosil tudi dunajski meščanski špital. Gl. Pohl-Reisl, *Rechnen*, str. 112. Avtorica ugotavlja, da je bil v špitalih pomembnejših mest patrocinijsv. Marije pogosto bolj priljubljen od sv. Duha.

²²⁰ ARS, AS 1063, sig. 4887 (1449 VIII 5). Leta 1460 je omenjen kot kaplan *gloriose virginis Marie capelle hospitalis Laybacensis opidi*. GZL X, št. 74.

²²¹ Še leta 1518 so župan, sodnik in svet prezentirali svojega kandidata na mesto kaplana špitalske kapele Matere Božje. LNŠAL II, št. 55. Šele leta 1598 je v dnevniških zapisih škofa Tomaža Hrena dokončno potrjena sprememba patrocinijsv: *Labaci ... ex Hospitalis ciuici S. Elisabetae*. Žnidaršič Golec, Meščani, str. 255 (fotografija vira).

²²² *Mathes Widecz burger vnd ycz des rats der stat ze Labach vnd die zeit spitalmaister des spitals daselbes*. GZL VI, št. 4, 30, 33.

²²³ *... pueri et infantes in hospitale sancte Marie de Laybaco per ipsius rectores pietatis intuitu ad nutriendum fuerint suscepti a villis et locis circumvicinis per immanissimos Turcos combustis, eversis et desolatis, quorum parentes ab eisdem christiane gentis inimicis in durissimam servitutem misere fuerint abducti*. Žnidaršič Golec, Podelitev, str. 285–286 (objava listine s prevodom).

²²⁴ Žnidaršič Golec, Meščani, str. 252.

²²⁵ Gl. op. 3.

²²⁶ Saria, *Pettau*, str. 43; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208–209; Klasinc, Meščanski špital, str. 172. To naj bi bila Ulrik in Bernard Ptujjska, ki pa ju med poznanimi člani družine v tem obdobju ni mogoče zaslediti.

²²⁷ *... zu Pettaw ain spital, gestiftt unnd gewidennt von den herren von Pettaw ... derselben brieflich urkhund auch richter unnd rat zu des spital hannden beyhennding haben*. Statut mesta Ptujja 1513, str. 68–69. Slovenski prevod pasusa je tu popolnoma napačen. Prim. Quellen, str. 788.

²²⁸ Statut mesta Ptuj 1376, str. 148–149, 167–168.

je pristojnost mestnega sveta tudi nedvoumno dokumentirana. Mestni sodnik, svet in špitalski mojster so leta 1391 v interesu špitala izpeljali zamenjavo neke nepremičnine v mestu, leta 1428 pa so sodnik, svet, mestna občina in špitalski mojster sklenili dogovor s pridigarjem Alexandrom iz Metlike, ki je revnim in bolnim v špitalu sv. Duha podaril 60 goldinarjev.²²⁹ V statutu iz leta 1513 je izrecno določilo, da poslovanje špitala vodita sodnik in mestni svet, ki za neposredno upravo nastavljata sposobnega špitalskega mojstra ali oskrbnika (*tawglichen spitalmeister oder schaffer*), ta pa jima o svojem poslovanju polaga letne obračune.²³⁰

Kot pri Ptujju za prvi dokaz o obstoju špitala v Mariboru velja testament kraljice Elizabete iz leta 1328, v katerem je poleg mariborskih minoritov obdarovala špital (*hintz Marcpurch ... dem Spital*).²³¹ Čeprav je Jože Mlinarič pred desetletji dvomil o tem, da bi špital tedaj že obstajal,²³² je listina nedvoumna.²³³ Drugi dokument iz leta 1348, ohranjen le v regestu iz 18. stoletja, ki ga je Mlinarič imel za ustanovno listino mariborskega špitala, pa se dejansko nanaša na drugo ustanovo. Tega leta sta pisar Matej in žena, ugledna mariborska meščana, darovala vinograd v Kamnici pred mestom skupaj s hišo z namenom, da se iz preše naredi *Sich-Hauss*, iz kleti pa kapelo.²³⁴ V tem primeru je šlo za ustanovitev hiše za gobavce,²³⁵ ki je – kot pri številnih drugih mestih – vedno stala v določeni oddaljenosti od mesta in ob glavni cesti.²³⁶ Kasnejši dokument iz leta 1360 kaže, da je bila donacija v Kamnici namenjena mestni špitalski kapeli za vsakdanjo mašo – torej je špital s kapelo leta 1348 že obstajal.²³⁷ Neizpodbitno potrjen je tudi leto kasneje (1349), ko mu je bila prodana njiva, ležeča med drugimi špitalskimi njivami v predmestju; omenjena sta upravitelj (*spittals verweser*) in špitalska cerkev.²³⁸ Pred sabo imamo že popolnoma organizirano ustanovo, kar je težko uskladiti z interpretacijo listine iz leta 1348 o šele nameravani ustanovitvi. Mestni pisar Matej je leta 1358 izkazan kot upravitelj špitala (*verweser des spittals ze Marpurch*) in fundator špitalske kapele.²³⁹ Očitno je bil sredi stoletja ključna oseba pri razvoju mestnega špitala, ki je bil morda že od začetka čista

²²⁹ Quellen, str. 300, 361 (1391 II 19; 1428 IX 29).

²³⁰ ... sullen richter unnd rate dem spital ainen tawglichen spitalmeister oder schaffer setzenn, der in järlichen von seiner verwaltung aufrichtig raytung thut. Statut mesta Ptujja 1513, str. 68–69.

²³¹ Gl. op. 3.

²³² Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 254.

²³³ Prim. Weiß, Das Städtewesen, str. 208.

²³⁴ GZM IV, št. 48; Quellen, str. 173 (1348 XI 24).

²³⁵ Weiß, Das Städtewesen, str. 210–211.

²³⁶ Siechenhaus = leprosorium. Gl. Windemuth, Das Hospital, str. 113; Weiß, Das Städtewesen, str. 211.

²³⁷ GZM IV, št. 91. Iz tega bi lahko sklepali, da je bila tudi načrtovana hiša za gobavce pod upravo mestnega špitala.

²³⁸ GZM IV, št. 51, 52.

²³⁹ GZM IV, št. 79, 81, 91; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 255.

občinska ustanova. Leta 1360 je ključar župnijske cerkve špitalu prodal njive »po nasvetu mestnega sodnika in sveta«,²⁴⁰ leta 1378 pa je pristojnost mestnih organov nad špitalom popolnoma jasna. Sodnik, svet in celotna občina so špital sv. Duha (*daz spital ze dem heiligen gaist ze Marchburg*) z vso posestjo podelili v upravo »zasebnemu podjetniku« Hansu *der briester*, sinu menjalca (denarja?) Jacoba *wechslerja*. Ta se je zavezal, da bo, če meščani ne bodo zadovoljni, vse skupaj brez ugovora vrnil občini.²⁴¹ Iz naslednjih let imamo več imen špitalskih upraviteljev/oskrbnikov (*pfleger*), ki so bili iz vrst uglednih meščanov, npr. mestni sodnik Henrik Kozirep (1380) in mesar Lovrenc (1389).²⁴² V drugi polovici 15. stoletja sta skupaj delovala kar dva špitalska mojstra (*Spitalmaistern*), oba meščana.²⁴³

Pri špitalih v večjih in gospodarsko pomembnejših mestih je šlo verjetno že od vsega začetka za neposredno pristojnost mestnih organov nad ustanovo, morda celo za ustanovitev s strani mestne občine. Kot pri Ljubljani bi to lahko veljalo zlasti pri Mariboru, kjer sta leta 1489 sodnik in mestni svet izrecno imenovana kot ustanovitelja špitala (*stifft herren*).²⁴⁴ Ponekod pa so kot pobudniki nove ustanove nastopali premožni in vplivni meščani. Špital v Kranju izven obzidja (*extra portam de Craynburga*), ob kapeli sv. Antona in Lenarta, je leta 1337 ustanovil Fric iz Kranja, najverjetneje meščan, in za vzdrževanje hirajočih revežev (*pauperum ibi degencium*) namenil dve kmetiji. Oglejski patriarh Bertrand je ustanovo potrdil ter ustanovitelju na njegovo prošnjo potrdil patronsko pravico nad špitalsko kapelo.²⁴⁵ Leta 1404 je bil kranjski špital sv. Lenarta in Antona (*spytol zu Chrainburg da der heilig her sand Linhart vnd sand Antoni rastend*) več kot očitno v pristojnosti mestnega sveta in občine. Vdova Jedert je ustanovi podarila kovačnico pred mestom z namenom, da z njenimi dohodki vse leto skrbijo za razsvetljavo oskrbovancev. S kovačnico naj bi v imenu špitala upravljala mestni svet in občina (*zwelfff gesworen vnd die gemayn zu Chrainburch*).²⁴⁶ V listini je omenjen tudi špitalski upravitelj (*spytoler*), ki ima pol stoletja kasneje naziv *ambtman*.²⁴⁷ Tudi patronat nad špitalsko kapelo, ki je bil še leta 1415 v rokah naslednikov ustanovitelja, je prešel v pristojnost mestnih organov. Leta 1483 so sodnik, svet in občina Kranja pisno določili pravice, dolžnosti in dohodke špitalskega kaplana ter razmejitev pristojnosti s kranjskim župnikom. Kaplan je moral

²⁴⁰ GZM IV, št. 90.

²⁴¹ GZM V, št. 27.

²⁴² GZM V, št. 32, 57.

²⁴³ GZM IX, št. 44.

²⁴⁴ ... richter vnd ratte daselbst als stifft herren vnd vormünde desselbigen spitals ... GZM X, št. 1.

²⁴⁵ ... de novo ad subventionem pauperum et miserabilum personarum construere hospitale ... pro substantiatione pauperum ibi degencium duos mansos de proprio patrimonio tuo hospitali construendo et capelle iam dicte intendis consignare ... GAV, št. 807.

²⁴⁶ ARS, AS 1063, sig. 372 (1404 VI 30).

²⁴⁷ ... Paul Sparrer die zeit ambtman des heiligen heren sannd Lienharts des spitals zu Kreinburgk ... ARS, AS 1063, sig. 679 (1460 III 17).

redno bivati pri kapeli in opravljati cerkveno službo, brez dovoljenja je ni smel zapustiti ali zamenjati, pravico do njegove prezentacije (*das lateynisch haisset jus patronatus*) si je pridržal sodnik z mestnim svetom, njegova potrditev pa je pripadla kranjskemu župniku. V listini je omenjena tudi donacija dohodkov špitalskemu mojstru Lenartu Furbasu in bratom v špitalu (*spitalmaister vnd all gebrueder des spitals zu Krainburg*).²⁴⁸ Ta podatek dodatno osvetljuje listina iz leta 1485, ko je bilo mojstru Lenartu »in bratom omenjene bratovščine« (*gebrueder der selben gemelten bruederschaft*) prodano pol kmetije.²⁴⁹ Kranjski špital je očitno deloval v obliki špitalske bratovščine, ki je običajno povezovala tako osebe špitala kot oskrbovance.²⁵⁰ Enako organizacijo je imel v istem času tudi špital v Slovenski Bistrici.²⁵¹

Špitala v Slovenj Gradcu sicer ni ustanovil meščan, temveč Janez iz Loke, upravnik slovenjegraškega gospostva, domnevno iz Škofje Loke priseljeni in izredno premožni mož nižjega plemiškega porekla.²⁵² Ustanova je leta 1417 že obstajala, saj sta dva meščana špitalu (*auf das spital hie ze Windischgretz*), stoječem poleg cerkve sv. Elizabete v središču mesta, prodala kopališče.²⁵³ Janez iz Loke je decembra 1419 izstavil ustanovno listino, v kateri je jasno zapisano, da je špital sam ustanovil in zgradil (*erhebt vnd gepawt*) ter izredno bogato obdaril s posestjo in dohodki.²⁵⁴ Dosmrtno si je pridržal pravico nad darovano posestjo, iz katere naj bi oskrbovali reveže v špitalu (*die armen lewt drinne versorgen vnd verbesen*), po njegovi smrti pa naj bi vse pripadlo ustanovi. Že v ustanovni listini je špital poveril v pristojnost mesta. Sodnik in mestni svet naj bi izbrala primerne človeka (*frumen erbern mann*), ki bo po njunem nasvetu upravljal s špitalom in jima polagal letni obračun (*Jerlich Raitung*). Dve leti kasneje je ustanovo dodatno obdaril, ker prvotna dotacija ni zadoščala za kaplana in »reveže, ki žive v špitalu in jih bodo tam še v bodoče sprejeli«. ²⁵⁵ V začetku so cerkveni obredi potekali v sosednji cerkvi sv. Elizabete, do leta 1428 pa je bila verjetno že pozidana nova špitalska kapela sv. Duha, saj se tedaj špital prvič imenuje *spittal dem heiligen geyst ze Windischgrätz*.²⁵⁶

²⁴⁸ ARS, AS 1063, sig. 846 (1483 IX 16). Špitalski mojster Lenart Furbas je bil član mestnega sveta, kot kaže listina iz leta 1497. LNŠAL I, št. 507.

²⁴⁹ ARS, AS 1063, sig. 853 (1485 VIII 14).

²⁵⁰ Prim. Just, Weigl, Spitäler, str. 168–169; Auge, »ne pauperes«, str. 108–114.

²⁵¹ Gl. str. 45.

²⁵² Mlinarič, Slovenjgraški, str. 317–319; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 212; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 230.

²⁵³ PAM, Zbirka listin, 1417 III 7; Zbirka listin 1246–1865, št. 63.

²⁵⁴ PAM, Zbirka listin, 1419 XII 21; Zbirka listin 1246–1865, št. 70.

²⁵⁵ ... *chapplan der darzu erwelt würdt vnd die armen lewt die yezn in demselben Spital sein und noch hinfür darin chomen wurden* ... PAM, Zbirka listin, 1421 II 7; Zbirka listin 1246–1865, št. 72.

²⁵⁶ PAM, Zbirka listin, 1428 VIII 10; Zbirka listin 1246–1865, št. 82; Mlinarič, Slovenjgraški, str. 322.

Špitalski mojster – slovenjegraški meščan Erazem – je prvič omenjen leta 1429.²⁵⁷ Zanimivo je, da je mesto pred ustanovitvijo meščanskega špitala očitno že premoglo posebno ustanovo za gobavce.²⁵⁸ Leta 1419 je namreč Janez iz Loke kupil mlin, ki je ležal »pri gobavcih« (*pey dem Sundersiechen gelegen*).²⁵⁹ Poleg Ljubljane, Kamnika in Maribora je bil Slovenj Gradec tako eno od štirih slovenskih mest, pri katerih imamo izpričano tovrstno institucijo za gobave.²⁶⁰

Približno istočasno kot v Slovenj Gradcu se v virih pojavi špital sv. Elizabete v Ormožu. Leta 1420 je oskrbnik ormoškega gospodstva za vzdrževanje redne maše v tamkajšnjem špitalu (*in dem Spital zu Fridaw*) komendi nemškega viteškega reda v Veliki Nedelji, pod katero je sodila ormoška cerkev, podelil posest v Hermancih.²⁶¹ Leta 1443 pa je salzburški nadškof Friderik obiskovalcem cerkve sv. Elizabete v Ormožu ter tistim, ki bi prispevali za gradnjo in opremo špitala (*pro fabrica et ornamentis eiusdem hospitalis*), podelil 40 dni odpustkov.²⁶² Pristojni cerkveni ordinariji so s podobnimi dejanji pogosto skušali podpirati ustanovitev oz. začetni zagon urbanih karitativnih ustanov.²⁶³ V primeru Novega mesta sta ravno peticija meščanov za podelitev odpustkov in tozadevna listina oglejskega patriarha prvi dokaz o obstoju špitala sv. Marije. Leta 1427 sta pristojni župnik v Mirni Peči in mestna občina (*universitas oppidanum in Rudolfsverde*) zaprosila za podelitev odpustkov kapeli in špitalu v Novem mestu (*pro capella et hospitale pauperum*).²⁶⁴ Naslednje leto je patriarh Ludvik vsem obiskovalcem in tistim, ki bi darovali za vzdrževanje »bolnih in hirajočih v špitalu« (*pro sustentationem informorum in dicto hospitali degentium*) ter za druge potrebe ustanove, podelil 40 dni odpustkov na kar 23 cerkvenih praznikov.²⁶⁵ Zelo verjetno je šlo za novo ustanovo, ki je bila že izvorno v pristojnosti mesta, ustanovitelj pa je bil očitno eden od meščanov, kajti patronat nad špitalsko kapelo je še leta 1476 pripadal meščanu Martinu Czige (*ciuis dicti loci et patroni cappellanie hospitalis sancte Marie uirginis fundate ibidem*).²⁶⁶

²⁵⁷ ... der Erber Erasem purger ze Windischgracz die zeit Spitalmayster. PAM, Zbirka listin, 1429 III 12; Zbirka listin 1246-1865, št. 85.

²⁵⁸ V manjših mestih so hiše za gobavce neredko obstajale že pred ustanovitvijo meščanskega špitala. Prim. Windemuth, *Das Hospital*, str. 121; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 211; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 65.

²⁵⁹ PAM, Zbirka listin, 1419 IV 20; Zbirka listin 1246-1865, št. 67.

²⁶⁰ Gl. v nadaljevanju, str. 58-60.

²⁶¹ DOZA, Urkunden, 1420 I 19, listina dostopna on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-DOZA/Urkunden/3083/charter>; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 213-214; Klasinc, Ubožni špital, str. 153.

²⁶² Klasinc, Ubožni špital, str. 153; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214.

²⁶³ Prim. Auge, »ne pauperes«, str. 104.

²⁶⁴ RG IV, št. 01854 (1427 IV 14).

²⁶⁵ ... hospitale beatissime virginis Marie in opido Rudolfswerd ... a cristi fidelibus congruis frequentetur ... pro sustentationem informorum in dicto hospitali degentium ... NŠAL, KapNM, 1428 V 21; KANM, št. 43.

²⁶⁶ AAU ACAU, Acta Curiae, Busta 328, fol. 111'-113; Poročilo o evidentiranju, str. 90.

Zanimiva je tudi karitativna ustanova v Slovenski Bistrici, ki sta jo okrog leta 1466 ustanovila in izdatno obdarila meščana Hans Landmann in žena.²⁶⁷ Zgrajena naj bi bila ob starejši, že obstoječi cerkvi sv. Duha izven obzidja.²⁶⁸ Vendar o tem za sedaj ni dokazov, tako da je šlo – glede na tipičen špitalski patrocinij – verjetneje za novo kapelo, zgrajeno po ustanovitvi špitala. Ustanova je očitno zaživela v obliki bratovščinskega špitala, podobno kot v Kranju, o čemer priča pismo oglejskega patriarha iz leta 1478, naslovljeno na Janeza Tandlerja, »kaplana bratovščine in špitala v Bistrici« (*cappellano fraternitatis seu hospitale in feustriz*).²⁶⁹ Po prevladujočem mnenju naj bi pripadal Veliki Marijini bratovščini na Dravskem polju, vendar je bil verjetneje samostojna ustanova.²⁷⁰ V omenjenem patriarhovem pismu je namreč govor o pritožbi bistriškega župnika zoper aktivnosti špitalskega kaplana, pri čemer o Marijini bratovščini ni niti besede. Bistriški špital je kontinuirano deloval v 16. stoletju, saj se leta 1511 omenja njegov mlin nad mestnim kopaljščem (*Spitalsmühle*).²⁷¹

Poleg špitalov, ki so izhajali iz kroga urbane populacije – posameznih meščanov ali mestnih občin –, moramo omeniti še specifičen primer grofov Celjskih in posameznikov iz njihove klientele. Celjski špital zunaj mesta (*daz spital vor Cily gelegen*) sta pred letom 1359 ustanovila in izdatno obdarila grof Friderik I. in žena Diemut Walsejska, potrditvev in ustanovno listino pa sta leta 1364 izstavila njuna sinova Ulrik in Herman.²⁷² V listini so zelo podrobno specifičirana določila glede nove ustanove. Dobila je sodno imuniteto, razen glede smrtne kazni, in bila izvzeta iz kakršne koli pristojnosti celjskih uradnikov. Neposredno vodenje špitala je bilo poverjeno špitalskemu mojstru iz laičnih vrst (*Spitalermeister*), v primeru sporov pa so bili pristojni sami grofje Celjski kot zaščitniki špitala. Grofa sta špital v dosmrtno upravo podelila Vigandu iz Pliberka, ki naj bi zvesto in preudarno – po volji ustanoviteljev – skrbel za cerkev in potrebe oskrbovancev (*der kyrchen vnd den siechen daz ier notdurft ist*). Grofje so si pridržali pravico, da

²⁶⁷ ... alle und jede Grundstücken so nach 1466 von Hannsen Landmann und Elisabeth dessen Ehefrauen zu aufricht und erhaltung einen Spittalls in der Kayl. Königl. und Landsfürstlichen Stadt Windisch Feistritz gestiftet und gewidmet ... Cesarjeva instrukcija iz leta 1747 v StLA, Fond Windischfeistritz, Herrschaft und Stadt, Karton 1, Heft 6; Koropec, Svet, str. 102; Koropec, Mesto, str. 72.

²⁶⁸ Koropec, Svet, str. 100, 102; Šerbelj, *Bistriški grad*, str. 18.

²⁶⁹ AAU, ACAU, Acta Curiae, Busta 329, fol. 286 (1478 IV 10). Za ta podatek in kopijo vira se najlepše zahvaljujem kolegici dr. Miji Oter Gorenčič, za transkripcijo pa dr. Jaki Banfiji.

²⁷⁰ Velika Marijina bratovščina je imela v Slovenski Bistrici svojo kapelo sv. Ane in pri njej pravico prezentacije kaplana. Gl. Mija Oter Gorenčič, *Grofje Celjski*, str. 29; *Itinerario*, str. 251. Špital s svojo bratovščino pa je bil prej kone ločena, samostojna institucija. Glede na meni poznane vire se njegova kapela sv. Duha ne omenja v povezavi z Marijino bratovščino.

²⁷¹ Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214; *Quellen*, str. 779 (1511 XII 21).

²⁷² ARS, AS 1063, sig. 4211 (1364 VI 24); Weiß, *Das Städtewesen*, str. 209. V listini so kot dar Celjskih omenjeni hube, polja, domci, vinogradi, vrtovi, travniki idr. Svojo donacijo naj bi s posebno listino dodal tudi Vigand iz Pliberka, a žal ni ohranjena.

po njegovi smrti sami nastavijo novega upravitelja »v dobro in korist špitala in revežev, ki prebivajo v njem« (*dem spitall vnd den armen leuten dye darinne sind ze nucz vnd ze frum*). Vsakokratni upravitelj jim je moral letno polagati obračune o upravljanju (*alle jar jerichlich dye nucze dauon vns ... verraiten*). Župnik – tedanji celjski pisar Henrik – je dal dovoljenje, da se špitalska kapela izvzame iz župnije, in ji podelil pogrebno pravico za vse, ki bi v špitalu umrli ali želeli biti tu pokopani. Kapela je očitno že stala in je bila, kot kažejo kasnejši viri, posvečena sv. Duhu. Grofje Celjski so tako v svojem rezidenčnem Celju ustanovili sodobno organizirano karitativno institucijo po vzoru številnih mest v habsburških deželah. Že od srede stoletja so imeli svojo palačo na Dunaju, v neposredni bližini dvora, in tako obilo zgledov pri treh dunajskih špitalih, ki so tedaj še ležali pred obzidjem zunaj mesta,²⁷³ enako kot kasneje celjski. Ali je špital v Celju še v času grofov prišel v pristojnost mesta, ni podatkov; grof Friderik II. ga še leta 1448 imenuje »naš špital« (*vnser spital zu Cilli*).²⁷⁴ Leta 1459 je cesar Friderik III. na prošnjo sodnika, sveta in mestne občine Celja dovolil, da se špital sv. Duha (*das spital des heiligen Geists daselbs zu Cili vor der stat gelegen*) preseli v mesto znotraj obzidja in da si meščani sami izbirajo špitalskega upravitelja, ki jim bo redno polagal obračune. Za zgraditev novega špitala sta svojo hišo ponudila tedanji špitalski mojster Konrad Lampl in njegov brat, cesar pa je odredil, naj bo posvečen sv. Maksimiljanu (to se očitno ni zgodilo).²⁷⁵ Leta 1481 je prvič omenjen špitalski mojster novega špitala znotraj obzidanega mesta – *des newn spitals daselbs zu Cili in der stat gelegen*.²⁷⁶

Vzoru svojih gospodov Celjskih je sledil njihov dolgoletni kancler Hans Meusenreuter z ženo,²⁷⁷ ki je pred smrtjo ok. leta 1443 ustanovil špital v trgu Laško in ga bogato obdaroval s kmetijami, vinogradi, desetino, domci in dvema mlinoma. Leta 1448 je že delujočo ustanovo na prošnjo kaplana in obenem špitalskega mojstra, tržanov in celotne trške občine za »vzdrževanje revnih« (*zu aufhaltung armer lewtt*) v obliki ustanovnega pisma potrdil celjski grof Friderik II. in jo še sam obdaril.²⁷⁸ Špital naj bi na svoji posesti užival svoboščine, tudi na področju sodstva, kot jih je imel špital v Celju (*gerechtkaitt ... als vnser spital zu Cili*). Leta 1462 je ustanovno listino potrdil tudi cesar Friderik III.²⁷⁹ Špital je bil posvečen sv. Mariji, kot kaže listina iz leta 1483, naslovljena na špitalskega kaplana:

²⁷³ Najstarejši babenbergski (1209) je imel patrocinj sv. Duha, kasnejši meščanski špital pred Koroškimi vrati (1253/57) pa je bil posvečen Mariji oz. Vsem Svetim. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 279–280; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 13–15, 110; Csendes, Opll, *Wien*, str. 259–260.

²⁷⁴ Gl. op. 259.

²⁷⁵ StLA, AUR, št. 6740c, 6769b; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214; *Quellen*, str. 490, 493 (1459 V 1; 1459 XI 11).

²⁷⁶ StLA, AUR, št. 7865a; *Quellen*, str. 637 (1481 I 27).

²⁷⁷ O njem Banfi, *Klientela*, str. 124–125, 208, 211.

²⁷⁸ ARS, AS 1063, sig. 6015 (1448 XII 23); Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 224.

²⁷⁹ StLA, AUR, št. 6917a (1462 VII 11); *Regesten Kaiser Friderichs III.*, št. 277.

capellano hospitalis beate Marie de Lasca.²⁸⁰ Zanimivo je, da je bil špitalski mojster tradicionalno – tudi še v 16. stoletju – obenem kaplan špitalske kapele, torej klerik.²⁸¹ Laško je imelo dolgo špitalsko tradicijo, staremu trškemu špitalu pa se je leta 1695 pridružil še gosposki špital na gradu.²⁸²

Med (so)ustanovitelje špitalov se je zapisal še Mert, župnik v Krškem, morda identičen z Mertom, kanclerjem celjskega grofa Friderika II. v letih 1441–1446.²⁸³ Bil je vpliven klerik, v letih 1447–1451 tudi na položaju predstojnika bratovščine sv. Trojice v Novem mestu.²⁸⁴ O ustanovitvi in donatorjih špitala izvemo iz listine cesarja Friderika III., ki je leta 1478 potrdil donacije svojih predhodnikov. Po njej je celjski grof Friderik II. Mertu, tedanjemu župniku v Krškem, prepustil parcelo poleg pokopališča za ustanovitev špitala ter vas *am Rain* s šestimi hubami.²⁸⁵ Ustanovo je kasneje s pusto vasjo *zu sannd Vlrich* dotirala tudi grofica Katarina Branković, vdova grofa Ulrika II., župnik Mert pa je dodal polja, travnike in desetine. Cesar je potrdil daritve v korist »špitala in pomoči potrebnih revežev v njem« (*dasselb Spital vnd die armen durfftigen daselbs*). Špitalska cerkev naj bi bila po Valvasorjevem poročilu ustanova krških meščanov, zgrajena na mestu nekdanje sedlarske delavnice in posvečena sv. Duhu (*die Kirche des H. Geistes im hospital ... in der Stadt Gurckfeld*).²⁸⁶

Funkcije, organizacija in uprava meščanskih špitalov

Za razliko od starejših špitalov odprtega tipa pri samostanih in na pomembnih cestah so mestni špitali od 13. stoletja dalje postajali prvenstveno interne institucije, namenjene trajnejši oskrbi zlasti nižjih slojev urbane populacije in le izjemoma kratkotrajni oskrbi slučajnih mimoidočih.²⁸⁷

Kaj so v funkcionalnem smislu pomenili urbani špitali? To je lepo formulirano v viru iz švabskega Tübingena iz leta 1291, kjer naj bi v ustanovo sprejemali revne, lačne in

²⁸⁰ Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 70–71.

²⁸¹ Leta 1535 je omenjen *capplan vnd Spiltmaister zu Tiffer*. Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 69.

²⁸² Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 224–225.

²⁸³ O njem Banfi, *Klientela*, str. 164, 202, 209, 211.

²⁸⁴ KANM, št. 63, 70.

²⁸⁵ ... *weilent Graue Friderich von Cili ain hofstat ze nagst an den freythof in vnsrer Stat Gurckfeld gelegen seiner lehenschafft so ettwein Mertt pharrer daselbs zu ainem Spital geben geaigent ...* ARS, AS 1063, sig. 6015 (1478 l 26).

²⁸⁶ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 744.

²⁸⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 249–250; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 250; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100–101; Aderbauer, *Das landstädtische Spital*, str. 154; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 269.

žejne, tujce, bolne, nosečnice in najdenčke ter jim nudili šest del božjega usmiljenja.²⁸⁸ Sicer pa so tovrstne formulacije o namenu oz. ciljnih skupinah običajno zelo splošne in nedoločne.²⁸⁹ Najobičajnejša je donacija določene posesti ali dohodkov *armen leuten in dem Spital*, torej revežem, pod čemer je treba razumeti vse pomoči potrebne. Kamniški špital je leta 1232 omenjen kot *domus infirmorum*, v nadaljevanju pa sta navedeni pomoč revežem (*pauperibus*) ter njihova oskrba z živežem in oblačili; o bolnih ali zdravljenju ni besede.²⁹⁰ Stoletje kasnejši vir (1336) je že bolj jasen – kamniškemu špitalu so letno darovali 26 veder vina iz vinogradov pri Hmeljniku na Dolenjskem, ki je bilo namenjeno »bolnim« (*den siechen*), za kar naj bi poskrbel špitalski upravitelj oz. oskrbnik bolnih (*der spitaler der der siechen phleger ist*).²⁹¹ Leta 1359 so v istem špitalu omenjeni *arme siechen*, revni bolniki.²⁹² Ta termin bi lahko označeval bolne, ni pa nujno. Lahko je šlo tudi za izčrpane oz. onemogle reveže.²⁹³ V špitalu sv. Katarine pred obzidjem Beljaka so leta 1280 oskrbovali dvanajst onemoglih (*languentium*),²⁹⁴ kranjski špital pa je bil leta 1337 ustanovljen *pro substentatione pauperum ibi degencium*, za oskrbo tam hirajočih revežev.²⁹⁵ V ustanovni listini za celjski špital je leta 1364 govor o »bolnih« (*siechen*), ki so bivali v špitalu, in o pokopališču, ki je bilo namenjeno *sychen die in dem spytall sterbent*, bolnim oz. onemoglim, ki bi tam umrli.²⁹⁶ Obdarovanje špitala v Slovenj Gradcu leta 1421 je bilo namenjeno revežem, ki so v njem bivali: *armen lewt die yeczyn in demselben Spital sein vnd noch hinfur darin chomen werden*.²⁹⁷ V ustanovni listini za metliški špital, ki ga je leta 1493 ustanovil Andrej Hohenwarter, pa je določeno, da je namenjen vzdrževanju sedmih revežev (*armer Menschen*).²⁹⁸ V nadaljevanju je še natančneje opredeljeno, da gre za *aushaltung und nabrung* oz. *speissen, givanten und aushalten* – hrano, obleko in bivališče; o zdravljenju ni besede. Z večjo verjetnostjo lahko oskrbo bolnih domnevamo leta 1401 v Mariboru, kjer so v špitalu skrbeli za številne onemogle in bolne (*languentium et infirmorum multitudinem*), miloščina pa je

²⁸⁸ ... in hospitali predicto pauperes confluentes recipiuntur, esurientes et sitientes pleni resitiuntur, hospites colliguntur, infirmi visitantur, pauperes mulieres in puerperio existentes benignius procurantur, inventi quoque pueri usque ad annos discretionis affectuosius nutriuntur et sex opera misericordie adimplentur. Württembergisches Urkundenbuch Online, Band IX, št. 4057 (<https://www.wubonline.de/wubpdf.php?fs=true&id=5000>). Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 223.

²⁸⁹ Gl. primere iz severozahodne Evrope pri Pauly, *Peregrinorum*, str. 250.

²⁹⁰ Gl. str. 31.

²⁹¹ NŠAL, ZL, 1336 XII 6.

²⁹² LNŠAL I, št. 144 (1359 XI 21).

²⁹³ Prim. Scheutz, Weiß, *Spitäler*, str. 206.

²⁹⁴ MDC V, št. 431.

²⁹⁵ GAV, št. 807.

²⁹⁶ ARS, AS 1063, sig. 4211 (1364 VI 24).

²⁹⁷ PAM, Zbirka listin, 1421 II 7; Mlinarič, *Zbirka listin*, št. 72.

²⁹⁸ ... sibem frumer armer Menschen ... darinn zu halten gewidmet und gestift. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 386.

bila namenjena *infirmis hominibus ibidem degentibus* – bolnim, ki so tam hirali.²⁹⁹ V koprskem špitalu sv. Nazarija so glede na statut iz leta 1423 imeli plačano služkinjo za »obiskovanje« bolnih in revežev (*ad uisitandum infirmos et pauperes*).³⁰⁰ Sprejemanje bolnikov v špital pa je izrecno omenjeno tudi v Škofji Loki, kjer je duhovnik Nikolaj Škofič leta 1547 družinsko hišo daroval *zur einer herberg vnnndt spitall der armen ellennden krankhen personen*, za špital revnim slabotnim (in) bolnim osebam.³⁰¹

Viri iz slovenskih meščanskih špitalov na splošno ne omogočajo sklepa o zdravstveni dejavnosti, je pa vsaj v nekaterih primerih verjetna. Nedvomno je šlo tudi pri nas za multifunkcionalne karitativne institucije, namenjene najširšemu spektru pomoči potrebnih. Prvotno so v prvi vrsti pokrivale oskrbo s hrano in oblačili ter nudile zavetišče, po potrebi pa tudi lajšale tegobe bolnih revežev. Ne moremo pa govoriti o pravem zdravljenju, kar je bilo ugotovljeno tudi za druge evropske dežele.³⁰² Bogatejši sloji so se običajno zdravili doma, z osebnimi oz. plačanimi zdravniki.³⁰³ Delovanje pravih zdravnikov je tudi za zahodnoevropske špitale izpričano – razen redkih izjem – šele od 15. in zlasti 16. stoletja dalje. Celo velike metropole cesarstva, kot npr. Augsburg, Köln, Ulm in Dunaj, so imele v 15. stoletju sicer redno plačanega mestnega zdravnika in ranocelnika, ki pa sta le občasno in po potrebi zdravila oskrbovance v špitalih. Prvi stalno nastavljen špitalski zdravnik, ki je v ustanovi bival, je bil ugotovljen pri špitalu sv. Duha v Nürnbergu za leto 1468, drugje je to postala praksa šele v 16. stoletju.³⁰⁴ Na Dunaju je bil v meščanskem špitalu od leta 1470 stalno nastavljen ranocelnik, pravi šolani zdravnik pa šele od leta 1602.³⁰⁵ Najzgodnejši nedvoumni dokaz o medicinski dejavnosti pri nas se nanaša na Koper, kjer so po poročilu iz leta 1580 v špitalu sv. Nazarija plačevali zdravnika in »kirurga« (ranocelnika), ki sta zdravila reveže.³⁰⁶ V ljubljanskem dvornem špitalu pa sta po špitalskem redu iz leta 1559 podobne dolžnosti opravljala kar mestni padar (*pader* – kopališki mojster) in brivec (*palbierer*). Padar je moral oskrbovancem špitala enkrat mesečno pripraviti temeljito kopanje,³⁰⁷ »po potrebi in ko bo poklican«, pa revežem ob bolezni nuditi potrebno pomoč »s puščanjem krvi

²⁹⁹ GZM V, št. 81.

³⁰⁰ Statut koprskega komuna, str. 118.

³⁰¹ ARS, AS 1063, sig. 1405 (1547 V 25).

³⁰² Prim. Jankrift, Medizin, str. 166–167; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 178–194; Pauly, *Peregrinorum*, str. 251, 266, 268.

³⁰³ Pauly, *Peregrinorum*, str. 266; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 430; Jankrift, Medizin, str. 155.

³⁰⁴ Jankrift, Medizin, str. 155–160; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 194; Pauly, *Peregrinorum*, str. 270–271; Pichlkastner, Vom Physikus, str. 53.

³⁰⁵ Pichlkastner, Vom Physikus, str. 53–54.

³⁰⁶ Bonin, Ubožne ustanove, str. 10.

³⁰⁷ V mariborskem špitalu so imeli od leta 1427 pravico do kopanja vsakih 14 dni. Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 257, 266.

ali svetovanjem in podporo« (*mit aderlassen oder sonnst den treulichen rath unnd beistand*). Za to je dobil pavšalno letno plačilo, medtem ko je bil za zdravila, mazila in obveze (*erzney, salben oder phlasten*) plačan posebej.³⁰⁸ Koprski špital je tudi lep primer multifunktionalnosti, saj so v njem v 15. in 16. stoletju oskrbovali tako domače reveže obeh spolov kot tujce, bolnike, najdenčke in celo slaboumne.³⁰⁹ Po drugi strani je bilo za dvorni špital v Ljubljani leta 1559 izrecno določeno, da slaboumnih ne sme sprejemati, enako kot obolelih s kužnimi boleznimi, gobavostjo, sifilisom ali drugimi vrstami, »ki se imenujejo nalezljive bolezni« (*die man contagiose morbos nent*).³¹⁰ Že omenjeni vir za ljubljanski meščanski špital iz leta 1472 priča o tem, da so vanj tedaj sprejemali številne sirote obeh spolov iz okoliških krajev, ki so jih tega leta opustošili Turki.³¹¹ Ali to kaže tudi na redno sprejemanje najdenčkov oz. sirot ali le na enkratno krizno situacijo, je težko presoditi.³¹²

V poznem srednjem veku se je po Evropi značaj meščanskih špitalov začel spreminjati. Iz ustanov za revnejše sloje (Armenhospital) so se začeli delno preobraziti v »prebendarske hiše« (Pfründnerhaus) – domove za dosmrtno preskrbo ostarelih meščanov proti plačilu. Ustanove so se običajno tudi v fizičnem smislu razdelile glede na vrsto oskrbovancev (neredko po nadstropjih), a so kljub vsemu vsaj delno ostajale multifunktionalne in namenjene tudi revnejši populaciji.³¹³ Pojav je značilen zlasti za večja mesta in je kljub fragmentarnosti virov opazen tudi pri nas. V 15. in 16. stoletju imamo nekaj primerov iz mariborskega špitala in ni razloga za dvom, da je bilo podobno v Ljubljani in drugih večjih središčih. Leta 1488 je mariborska meščanka Katarina dobila sobo in oskrbo v špitalu kot prebendarica (*als ein pfruenterin*), po njeni smrti naslednje leto pa so se sorodniki odpovedali premoženju, ki ga je za zapustila ustanovi.³¹⁴ Iz leta 1507 je ohranjena pogodba Agate Spielfelder in špitalskega mojstra, po kateri je v mariborskem špitalu dobila dosmrtno bivališče, za to pa naj bi

³⁰⁸ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 423.

³⁰⁹ Bonin, Ubožne ustanove, str. 10.

³¹⁰ *Item die personen, so mit der pestilenz, aussaz, franzosen oder andern khranckheiten, die man contagiose morbos nent, beladen, des gleichen die, so unsinig sein, sollen in gemelt spital nit eingenomen ...* Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 424.

³¹¹ Gl. op. 223.

³¹² Tudi pri zahodnoevropskih špitalih je oskrbovanje sirot in najdenčkov razmeroma redko izrecno omenjeno. Pauly, *Peregrinorum*, str. 276–278.

³¹³ Pauly, *Peregrinorum*, str. 252–265; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 168–171; Szende, »Sag mir«, str. 139; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 248–249; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 21, 97–102; Aderbauer, *Das landstädtische Spital*, str. 154–155; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100, 103–106; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 220–221; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 269–270.

³¹⁴ GZM X, št. 1; Mlinarič, Richter, *Mariborski*, str. 257.

ustanovi po njeni smrti pripadla določena posest.³¹⁵ V špitalskem redu za dvorni špital v Ljubljani so leta 1559 omenjeni tudi »revni prebendarji« (*die armen phruendtner*), kar nedvomno dokazuje prisotnost te kategorije oskrbovancev.³¹⁶ Število prebendarjev je bilo marsikdaj omejeno glede na število ostalih revežev – v primeru Judenburga na šest plemičev in šest meščanov.³¹⁷

Glede kapacitete meščanskih špitalov so med urbanimi središči velike razlike. Pri velikih evropskih mestih so lahko imeli več kot 200 in celo do 400 oskrbovancev, povprečno število pa naj bi bilo okrog 40 oz. 40–60.³¹⁸ Majhna slovenska mesta so premogla razmeroma omejene špitalske kapacitete, kot kaže nekaj ohranjenih podatkov. Mariborski špital, eden večjih pri nas, je po špitalskem redu iz leta 1598 oskrboval 24 revežev.³¹⁹ V Slovenj Gradcu naj bi prvotno v 15. stoletju skrbeli za 16 (oz. 12) revnih meščanov, tako žensk kot moških.³²⁰ Špital v Metliki pa je bil po ustanovni listini iz leta 1493 namenjen le sedmim revežem.³²¹ Navedene številke se približno ujemajo s podatki za številna manjša mesta v Avstriji, na Bavarskem in Frankovskem ter za špitale na Ogrskem v 15. stoletju, kjer je bilo število oskrbovancev običajno od 12 do 24.³²² Za Ljubljano imamo natančne podatke šele iz 17. in 18. stoletja. Leta 1638 so v meščanskem špitalu oskrbovali 22–27 oseb, leta 1754 je bilo v njem skupaj z osebjem 30 prebivalcev, leta 1767 pa so oskrbovali 24 odraslih in 16 sirot.³²³ A v mestu je poleg meščanskega špitala od srede 16. stoletja deloval še cesarski (dvorni oz. *Hofšpital*),³²⁴ v katerem je bilo leta 1633 okrog 24 revežev, leta 1767 pa 22 moških in osem žensk.³²⁵ Za primerjavo, dunajski dvorni špital iz istega časa je bil organiziran za 100 oskrbovancev,³²⁶ v meščanskem špitalu so okrog leta 1530 oskrbovali 200 oseb,³²⁷ leta 1684 pa že 728.³²⁸ V salzburškem meščanskem špitalu je bilo v 17. stoletju 70–90 oskrbovancev,³²⁹ v špitalu v Gradcu je leta 1513 bivalo 20 moških in

³¹⁵ Weiss, *Das Städtewesen*, str. 221; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 257.

³¹⁶ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 2*, str. 422.

³¹⁷ Just, Weigl, *Spitäler*, str. 170.

³¹⁸ Just, Weigl, *Spitäler*, str. 172; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 32; Knefelkamp, *Stadt und Spital*, str. 25; Stunz, *Hospitäler*, str. 133; Svobodný, *Die Spitäler*, str. 373–374.

³¹⁹ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 259, 264.

³²⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 230.

³²¹ Gl. op. 298.

³²² Scheutz, Weiß, *Spitäler*, str. 190, 204; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 432; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 269.

³²³ Vrhovec, *Meščanski špital*, str. 56; *Ljubljanske družine v 18. stoletju*, str. 89–90; Hitzinger, *Statisches*, str. 111.

³²⁴ O ustanovitvi gl. str. 9.

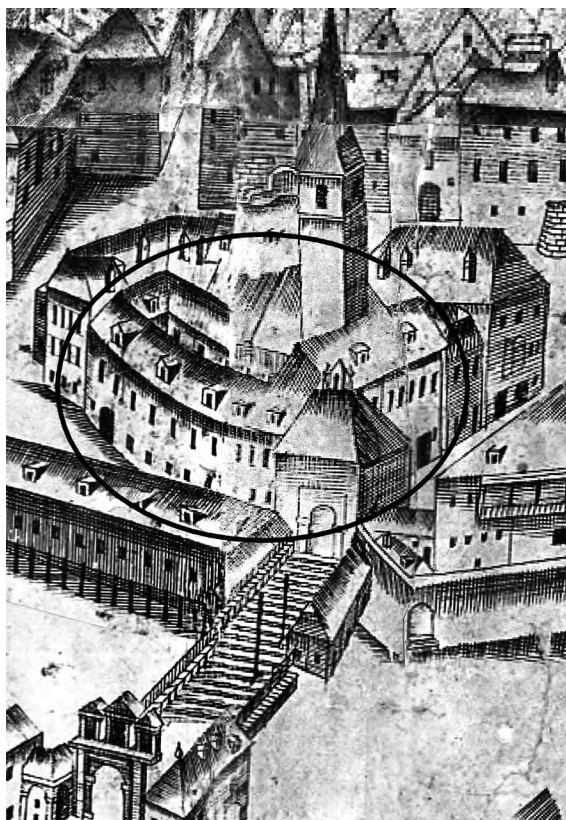
³²⁵ Vrhovec, *Meščanski špital*, str. 56; Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 303.

³²⁶ Scheutz, *Spital und Verwaltungsorganisation*, str. 30.

³²⁷ Pichlkastner, *Vom Physikus*, str. 49.

³²⁸ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 282.

³²⁹ Scheutz, *Spital und Verwaltungsorganisation*, str. 31.



Slika 1: Ljubljanski meščanski špital s cerkvijo sv. Elizabete ok. leta 1665 (Ljubljana iz ptičje perspektive, detajl; Hrvatski državni arhiv Zagreb, Valvasorjeva zbirka Nadbiskupije zagrebačke, zvezek XVII, list 339, 340).

40 žensk, novi meščanski špital v Celovcu iz 16. stoletja pa je bil namenjen 80 osebam (okrog leta 1600 so dejansko oskrbovali že sto ljudi obeh spolov).³³⁰

Meščanski špitali so zlasti z donacijami lastnih meščanov hitro pridobivali posesti, tako nepremičnine v mestu kot na podeželju, s pomočjo katerih naj bi vzdrževali svoje dejavnosti. Razvoju je mogoče lepo slediti pri mariborskem špitalu, ki je od srede 14. stoletja z donacijami v kratkem pridobil precejšnjo posest in dohodke: parcele oz. hiše v mestu, kmetije v okolici, dva mlina na Dravi in kopališče, vrtove, njive, vinograde, razne količine vina, dohodke od krušne stojnice idr.³³¹ Špital v Slovenj Gradcu je že z ustanovno listino leta 1419 in darovnico iz 1421 pridobil kar 43 kmetij, dva mlina, vrtove, večje količine vina, dohodke mesarske stojnice in celo hišo v Slovenskih Konjicah.³³²

³³⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 147–148, 183.

³³¹ Mlinarič, Richter, *Mariborski*, str. 256–258, 268.

³³² Mlinarič, *Slovenjgraški*, str. 320–322.

Ljubljanski meščanski špital pa je do začetka 18. stoletja posedoval kar 165 kmetij v 42 vaseh okrog mesta.³³³ Špitali so v okviru mestnih organizmov postali avtonomne institucije, samostojne »pravne osebe«. Že v ustanovnem dokumentu kamniškega špitala iz leta 1232 so omenjene pravice in svoboščine (*iura et libertates*), ki so jih potrdili mestni gospodje – grofje Andeški in vojvoda Friderik Babenberški.³³⁴ S komunalizacijo špitalov po Evropi v 14. stoletju so vse pristojnosti nad ustanovo prešle na mestne organe in povsod se je uveljavil podoben način uprave, kot ga zasledimo tudi pri naših špitalih. V večjih mestih sta za upravljanje špitalov običajno skrbela dva pooblaščenca, lahko celo več. Oskrbnik ali upravitelj (*Pfleger*) je bil višja instanca, izvolil in postavil ga je mestni svet. Ukvarjal se je s pravnimi zadevami, posestjo, financami in sprejemanjem prebendarjev, mestni upravi pa je bil dolžan polagati obračune o stanju špitala. Obenem je nadzoroval špitalskega mojstra (*Spitalmaister*), ki je neposredno vodil špital in osebje, imel pregled nad oskrbovanci ter običajno skupaj z ženo živel v ustanovi.³³⁵ V manjših mestih je po navadi zadoščala ena oseba pod nazivom mojstra ali upravitelja (*rector, Pfleger, Spitalmaister*), voljena za določen mandat in odgovorna mestnemu svetu.³³⁶ To velja tudi za večino naših špitalskih ustanov, izjeme so le Maribor, Ljubljana in Koper. V Mariboru imamo v letih 1479, 1520 in kasneje izpričana po dva špitalska mojstra. Po špitalskem redu iz leta 1598 je bil eden *obrister spitalmeister*, drugi, podrejeni, pa *hauss vatter*, ki je z ženo bival v špitalu in ga neposredno upravljal.³³⁷ Tudi Ljubljana je imela višjega in nižjega špitalskega mojstra,³³⁸ v Kopru pa je po statutu iz leta 1423 podesta nastavljal po dva prokuratorja, ki jima je bil podrejen neposredni upravitelj špitala pod nazivom prior.³³⁹ Očitno gre za sistem, primerljiv z ustanovami v drugih deželah.

Špitalske funkcije so prinašale ugled, na te položaje pa so običajno nastavljali ugledne meščane s samostojnim poklicem iz vrst članov mestnega sveta. V Mariboru v 14. in 15. stoletju med njimi najdemo mestnega pisarja, sodnika, mesarja, tesarskega mojstra, krzrnarja in čevljarja.³⁴⁰ V Slovenj Gradcu so bili v 15. stoletju špitalski mojstri kar trikrat obenem mestni sodniki,³⁴¹ v Ljubljani pa je bil okrog leta 1455 špitalski mojster večkratni mestni sodnik in eden najbogatejših meščanov Matko Videc, ki je ob

³³³ Vrhovec, Meščanski špital, str. 12.

³³⁴ Gl. str. 31–32.

³³⁵ Just, Weigl, Spitäler, str. 162–163, 174–175; Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 197–198; Windemuth, *Das Hospital*, str. 90, 95–99; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 178; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434; Nowotny, Die ehemaligen, str. 270.

³³⁶ Just, Weigl, Spitäler, str. 175; Windemuth, *Das Hospital*, str. 97.

³³⁷ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 262–264.

³³⁸ Vrhovec, Meščanski špital, str. 28; Otorepec, Matko Videc, str. 9.

³³⁹ Gl. str. 38.

³⁴⁰ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 262.

³⁴¹ Mlinarič, Slovenjgraški, str. 325.

smrti leta 1467 ustanovo bogato obdaroval.³⁴² Špitalskega mojstra so v Ljubljani volili za eno leto izmed članov notranjega sveta – enako kot mestnega sodnika in župana –, in sicer na novega leta dan, poleg njega pa je bil v zunanjem svetu izvoljen še njemu podrejeni *Unterspitalmeister*, ki je neposredno upravljal ustanovo in v njej prebival.³⁴³ Poleg vodilnih funkcij je imel vsak špital – glede na velikost – nekaj služnega osebja za vsakdanja opravila: služkinje, hlapce, kuharice, kletarja, ljudi za neposredno nego revežev oz. bolnih idr.³⁴⁴ Novi dvorni špital v Ljubljani je po špitalskem redu iz leta 1559 poleg špitalskega mojstra in njegove žene zaposloval kaplana, hlapca (*hauß khnecht*) s pomočnikom (*ain pueh*), kuharico in dve služkinji (*diern*), ki sta morali »revežem pomagati dan in noč, prati, postiljati, pometati« ter pomagati v kuhinji.³⁴⁵ Špitali v velikih mestih so imeli že ob koncu srednjega veka izjemno veliko osebja – dunajski meščanski špital je okrog leta 1430 poleg vodilnih zaposloval še 42 oseb, med njimi šest duhovnikov, učitelja in pisarja. Špital v Dunajskem Novem mestu je imel v 17. in 18. stoletju pri 50 oskrbovancih več kot 16 zaposlenih oseb.³⁴⁶

Proti koncu srednjega veka so številni špitali po Evropi začeli dobivati tako imenovane »špitalske rede« (*Spitalordnungen*), ki so kot izjemen večplasten vir prišli v fokus zgodovinskih raziskav šele v zadnjem času.³⁴⁷ Ti teksti normativnega značaja se začno pri špitalih pomembnejših mest sporadično pojavljati že od 13. stoletja dalje (Eichstätt, Regensburg, München, Nürnberg idr.), od 15./16. stoletja pa postanejo običajni tudi pri karitativnih institucijah manjših urbanih naselbin. V duhu pravnega reguliranja vseh področij javnega življenja, zlasti v okviru mestnih komun, so tako tudi špitali dobivali zelo podrobne predpise glede funkcioniranja, ki so določali pravila življenja in delovanja tako za zaposlene kot za oskrbovance. Posegali so na področje vsakdanjega življenja (glede oblačil, dnevnega urnika v ustanovi, obveznosti glede verskih obredov, obravnave v primeru bolezni in smrti, dedovanja premoženja preminulih, sankcij ob kršenju pravil idr.), hierarhije zaposlenih in njihovih odgovornosti; določali so pravila o medsebojnih odnosih oskrbovancev, reševanju sporov, načinih upravljanja ustanove, nadzoru, polaganju obračunov idr.³⁴⁸

³⁴² Otorepec, Matko Videc, str. 9–10; GZL VI, št. 4.

³⁴³ Vrhovec, Meščanski špital, str. 28.

³⁴⁴ Just, Weigl, Spitäler, str. 176; Simon-Muscheid, Spitäler, str. 245; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434–435; Windemuth, *Das Hospital*, str. 99; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 178; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 264.

³⁴⁵ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 421–423.

³⁴⁶ Scheutz, *Spital und Verwaltungsorganisation*, str. 30–31.

³⁴⁷ Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 327–329; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 40–57.

³⁴⁸ Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 329–335; Scheutz, Weiß, *Spitäler*, str. 199–200; Weiß, »... schlechter als ein Hund«, str. 190–194; Drossbach, *Hospitalstatuten*, str. 41–54.

Paradoksalno je, da imamo na Slovenskem najzgodnejšo omembo statuta ravno ob ustanovitvi najmanjšega meščanskega špitala, in sicer v Metliki leta 1493. V ustanovni listini je Andrej Hohenwarter omenil, da je izstavil *Statut*, zapisan na pergamentu in opremljen z njegovim pečatom, ter ga skupaj z ustanovno listino poveril v skrb mestnemu sodniku in svetu, a žal ni ohranjen. Revni oskrbovanci naj bi se »s predanostjo ravnali po njem« (*die armen Leuth in dem Spital alle sollen sich auch nach den Inhalt einer Statut ... mit Andacht sich halten und verbringen*).³⁴⁹ Je pa zato ohranjen toliko izčrpejši špitalski red novega dvornega špitala v Ljubljani, ki ga je leta 1559 izstavil cesar Ferdinand I. (*Instruction und ordnung unnsers neuen spitals ... in unnsere statt Laibach*). Nastal je v kontekstu cele serije novih dvornih špitalov, katerih redi so zato tekstovno medsebojno soodvisni (prvi je bil dunajski 1551, sledijo Wels 1554, Innsbruck 1556, Ljubljana 1559, Gradec 1561 idr.). Spisali so jih predstavniki vlade po volji cesarja Ferdinanda ter po italijanskih in španskih vzorih.³⁵⁰ Ta izjemni vir, ki s svojimi 43 člani posega tako rekoč na vsa področja življenja in organizacije špitalske ustanove v Ljubljani, je bil do sedaj v slovenskem zgodovinopisju po mojem vedenju popolnoma neopažen.³⁵¹ V uvodu je zapisano, da je bil novi špital namenjen »za tolažbo, pomoč in oskrbo pomoči potrebnih revežev mesta Ljubljana«, špitalski red pa je določal, »kako se urejajo vse stvari v špitalu in kako naj se vzdržujejo revni oskrbovanci«.³⁵² Vir plastično izrisuje organizacijo vsakdanjega življenja, vse dejavnosti v špitalu (vključno s prehrano, oskrbo bolnikov, verskimi obredi in določili glede pokopa), zaposleno osebje, njegovo hierarhijo, pristojnosti in dolžnosti, pravila življenja oskrbovancev, vključno s prepovedmi in kaznimi idr. V tem pogledu lahko vsaj do določene mere služi kot model delovanja starejših meščanskih špitalov na Slovenskem, katerih redi niso ohranjeni. Podoben, a manj izčrpen red je nadvojvoda Ferdinand II. leta 1598 izstavil za meščanski špital v Mariboru (*Instruction vnnnd Ordnung des spitals in vnserer stadt Marchburg*).³⁵³

Kljub komunalizaciji mestnih špitalov v poznem srednjem veku so ostali najtesneje povezani s Cerkvijo in so zato imeli tudi svoje mesto v okviru cerkvenega prava.³⁵⁴ Vsakdanje življenje v špitalu je bilo prepleteno z verskimi obredi, ki so bili

³⁴⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 387–388.

³⁵⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 46–47; Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 335–336.

³⁵¹ Ohranjen je na Dunaju v Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Gedenkbuch 84, fol. 173–181'. Objava v Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 2*, št. 6, str. 420–427.

³⁵² ... zu trossst, hilf und underhaltung der armen notdurfftigen personen in unnsere statt Laibach ... wie und was gestalt in ernentem spital alle sachen gehandelt unnd die armen leuth unndterhalten werden sollen. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 2*, str. 420.

³⁵³ Ohranjen je v Arhivu krške škofije v Celovcu (Diözesanarchiv Gurk), fond župnije Maribor, fasc. II. Citat po Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 264.

³⁵⁴ Izčrpno Auge, »ne pauperes«, str. 77–123, zlasti 96–106; Windemuth, *Das Hospital*, str. 95.

za oskrbovance obvezni. V tem pogledu je bil pomemben zlasti moment ohranjanja spomina na ustanovitelja (*memoria*), ki so ga bili v molitvah dolžni dnevno vzdrževati oskrbovanci špitala in je bil ne nazadnje do konca srednjega veka eden najpomembnejših motivov ustanavljanja in obdarovanja špitalov.³⁵⁵ Vsi špitali so imeli kapele z značilnimi patrociniji, običajno internega značaja, pomembnejši tudi pogrebno pravico (pokopališča). Bogoslužje je bilo organizirano na različne načine glede na velikost oz. značaj ustanove. V manjših špitalih so lahko to dolžnost opravljali vikarji pristojnega župnika, ustanove v pomembnejših urbanih središčih pa so imele stalno nastavljenega kaplana, čigar prezentacija (patronatska pravica) je običajno pripadala mestu (mestnemu svetu).³⁵⁶ V Ljubljani je bilo nastavljanje špitalskega kaplana »že od nekdanj« (*ab antiquis temporibus*) v pristojnosti mestnega sveta, kot je znano iz listine iz leta 1446.³⁵⁷ Ljubljanski meščan in nekdanji špitalski mojster Matko Videc je dal pred smrtjo leta 1467 na lastne stroške zgraditi novo špitalsko kapelo, pri kateri je osnoval večno vsakodnevno mašo za oskrbovance ter jo iz svoje posesti bogato obdaroval.³⁵⁸ Na drugi strani pa razmeroma velik in bogat mariborski špital ni imel lastnega kaplana, tako da so obrede opravljali duhovniki mariborske župnije. Tudi tam so že po določilu iz leta 1361 bogoslužje opravljali vsakodnevno.³⁵⁹ Kar se tiče špitalskega pokopališča, je najbolje dokumentiran špital Celjskih grofov v Celju, kjer je bilo že v ustanovni listini iz leta 1364 določeno, da ima ustanova pogrebno pravico za vse, ki bi v njej umrli, in za ostale, ki bi želeli biti tu pokopani.³⁶⁰

Zanimiv je fenomen špitalskih patrocinijev oz. zavetnikov špitalskih kapel. Izbira patrocinija je bila načeloma zelo subjektivne narave, odvisna od preferenc ustanovitelja, na kar kažejo ugotovitve na primeru 287 špitalov z ozemlja med rekama Maas in Ren v severozahodni Evropi, kjer se pojavlja kar 72 različnih zavetnikov.³⁶¹ Kljub temu je v stoletjih prišlo do izoblikovanja nekaterih klasičnih špitalskih patrocinijev, kar lahko vidimo tudi na primerih iz našega prostora (vključno s štirimi mesti južne Koroške, Radgono, Gorico in Trstom).

³⁵⁵ Auge, »ne pauperes«, str. 91–95, 116–120; Scheutz, Weiß, Die Spitalordnung, str. 329–332; Nowotny, Die ehemaligen, str. 269–270.

³⁵⁶ Auge, »ne pauperes«, str. 101–106; Just, Weigl, Spitäler, str. 177; Windemuth, *Das Hospital*, str. 95; Simon-Muscheid, Spitäler, str. 248; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 110–114; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 435; Szende, »sag mir«, str. 140; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Nowotny, Die ehemaligen, str. 268–271.

³⁵⁷ GZL VII, št. 80.

³⁵⁸ GZL VI, št. 30, 33; Otorepec, Matko Videc, str. 10.

³⁵⁹ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 260–261, 268.

³⁶⁰ Gl. str. 46.

³⁶¹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 306–307.

Tabela 2: Patrociniji srednjeveških špitalskih kapel (izbor).

| slovensko ozemlje ³⁶² | Spodnja Avstrija ³⁶³ | Ogrska ³⁶⁴ | Česka/Moravska ³⁶⁵ | SZ Evropa ³⁶⁶ |
|----------------------------------|---------------------------------|-----------------------|-------------------------------|--------------------------|
| Sv. Duh (39 %) | Sv. Duh (22 %) | Elizabeta (22 %) | Elizabeta (22 %) | Nikolaj (13 %) |
| Marija (22 %) | Martin (22 %) | Sv. Duh (19 %) | Sv. Duh (18 %) | Sv. Duh (12 %) |
| Elizabeta (4 %) | Elizabeta (17 %) | Anton (5 %) | Janez Krstnik (13 %) | Marija (10 %) |
| Jakob (4 %) | Jakob (5 %) | Nikolaj (3 %) | Marija Magdalena (13 %) | Jakob (5 %) |
| Just (4 %) | Marija (5 %) | Marija (3 %) | Marija (9 %) | Elizabeta (4 %) |
| Nazarij (4 %) | Katarina (5 %) | Katarina (3 %) | Ana (8 %) | Katarina (4 %) |
| Maver (4 %) | Janez Krstnik (5 %) | Ladislav (2 %) | Venčeslav (7 %) | Janez Krstnik (3 %) |
| Lenart in Anton (4 %) | Filip in Jakob (5 %) | Sv. Križ (2 %) | Sv. Križ (5 %) | Anton (3 %) |
| Peter (4 %) | Egidij (5 %) | Peter (1 %) | Vid (4 %) | Erhard (3 %) |
| Martin in Elizabeta (4 %) | Vsi Sveti (5 %) | Vsi Sveti (1 %) | | Sv. Trojica (2 %) |

Pri meščanskih špitalih pri nas izrazito prednjači patrocinij Sv. Duha – pojava se kar v dveh petinah primerov (9 x) –, ki je v poznem srednjem veku v večjem delu Srednje Evrope postal najznačilnejši špitalski zavetnik urbanih ustanov.³⁶⁷ Za Bavarsko in Frankovsko je bilo za obdobje 13.–15. stoletja ugotovljenih kar 80 špitalov s tem patrocinijem,³⁶⁸ na Tirolskem, Švabskem in v današnji Švici jih zasledimo v vseh pomembnejših mestih³⁶⁹ in enako v sosednji Avstriji (Beljak, Celovec, Radgona, Gradec, Judenburg, Knittelfeld idr.).³⁷⁰ Izstopa pa v naših deželah popolna odsotnost sv. Nikolaja, ki je bil na prvem mestu med zavetniki špitalov v severozahodnem delu cesarstva.³⁷¹ Na drugem mestu se pri nas pojavlja Marija (5 x), ki sicer nastopa

³⁶² Vključena so tudi mesta, zgodovinsko in gospodarsko najtesneje povezana s slovenskim ozemljem, ki danes ležijo v sosednjih državah: Trst, Gorica, Beljak, Št. Vid, Celovec, Velikovec in Radgona.

³⁶³ Podatki za Spodnjo Avstrijo niso popolni, ker zajemajo le do danes ohranjene kapele srednjeveških špitalov (ok. 60 %). Povzeti po Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 273; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 110.

³⁶⁴ Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 431–432.

³⁶⁵ Svobodný, *Die Spitäler*, str. 369.

³⁶⁶ Ozemlje nekdanjega nemškega cesarstva med rekama Maas in Ren. Pauly, *Peregrinorum*, str. 307–308.

³⁶⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 315–316; Auge, »ne pauperes«, str. 104.

³⁶⁸ Just, Weigl, *Spitäler*, str. 160–161.

³⁶⁹ Innsbruck, Hall, Brixen, Bozen, Meran, Sterzing, Bruneck, Lienz, Kitzbühel, Kufstein, Rattenberg, Zürich, Luzern, Bern, St. Gallen, Konstanz, Überlingen, Rottweil, Biberach, Kaufbeuren, Ulm, Augsburg, Dillingen, Nördlingen, Schwäbisch Gmünd, Dinkelsbühl, Schwabisch Hall, Frankfurt idr. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 79–87; Simon-Muscoid, *Spitäler*, str. 233–239; Auge, »ne pauperes«, str. 112 (op. 189).

³⁷⁰ Weiss, *Das Städtewesen*, str. 209 (op. 309).

³⁷¹ Vendar je bila tam priljubljenost sv. Nikolaja posledica specifične regionalne razširjenosti njegovega kulta. Pauly, *Peregrinorum*, str. 309–311.

kot špitalska zavetnica v Srednji in Zahodni Evropi, a v bistveno manjšem obsegu. Zanimivo pa imamo patrocinj sv. Elizabete le pri špitalu v Ormožu, čeprav je šlo za izrazito zavetnico revnih oz. pomoči potrebnih.³⁷² Njena popularnost na Ogrskem je razumljiva, saj je šlo za »narodno« zavetnico (hči ogrskega kralja), vendar je bila v vrhu priljubljenosti tudi na Češkem, Moravskem in v Spodnji Avstriji.³⁷³

Leprozoriji

Nekaj besed je treba nameniti še hišam za gobavce (leprozorijem), saj so ne nazadnje pomenile najstarejšo obliko specializirane karitativne institucije, namenjene ozki ciljni skupini. Neozdravljiva kužna bolezen gobavost (*lepra*) je bila vseprisotna v Evropi že od antike in ves srednji vek.³⁷⁴ Oboleli so bili stoletja dobesedno izobčeni iz družbe in šele od 12. stoletja se je začel njihov položaj izboljševati. Odločilen je bil tretji lateranski koncil leta 1179, ki je gobavcem, živečim v skupnostih (*sub vita communis*), zagotovil pravico do lastnih kapel, pokopališč in duhovnikov. S tem so dobili priznan položaj znotraj cerkvenega prava in temelj za razvoj leprozorijev kot obče sprejetih in priznanih karitativnih institucij.³⁷⁵ V prvi vrsti je šlo za institucije, vezane na večja urbana središča z večjo koncentracijo obolelih, ki so bile organizirane na podoben način kot špitali. Bistvena značilnost je bila izolacija gobavih od ostale skupnosti, zato so njihove hiše brez izjeme stale zunaj sklenjenih naselbin, oddaljene več sto metrov ali celo nekaj kilometrov. Praviloma so bile obdane z obzidji, ki so obolele fizično ločevala od zunanjega sveta in preprečevala kakršne koli stike. Druga izstopajoča značilnost je bila lega ob glavnih cestnih vpadnicah v meščansko naselbino, neredko na križiščih cest, kar je bilo povezano s prihodki institucije, odvisnimi v veliki meri od miloščine mimoidočih. Tretji obvezni pogoj je bila bližina tekoče vode, namenjene izključno gobavim, da ne bi prišlo do okužbe ostalega prebivalstva.³⁷⁶

Doba intenzivnega ustanavljanja leprozorijev se je v Srednji Evropi začela v 13. stoletju. Le v zelo redkih primerih je znan čas oz. okoliščina njihove ustanovitve, pretežno poznamo le slučajno ohranjene prve omembe.³⁷⁷ Za ozemlje današnje Švice je bilo do leta

³⁷² Konec 16. stoletja je ljubljanski špital namesto patrocinjija sv. Marije prevzel Elizabeto. Gl. zgoraj str. 40.

³⁷³ Na Štajerskem Elizabeto poleg Ormoža zasledimo pri špitalih v Voitsbergu, Murauu in Leobnu. Weiss, *Das Städtewesen*, str. 213 (op. 338).

³⁷⁴ O boleznih in odnosu do nje v srednjem veku gl. Johaneč, *Stadt und Lepra*, str. 42–47.

³⁷⁵ Uhrmacher, *Lepra*, str. 20–28, 99; Windemuth, *Das Hospital*, str. 113–119, 124; Auge, »ne pauperes«, str. 101.

³⁷⁶ Uhrmacher, *Lepra*, str. 105–107, 174; Windemuth, *Das Hospital*, str. 123–124; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 33; Johaneč, *Stadt und Lepra*, str. 46; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 211.

³⁷⁷ Te omembe se v virih pogosto pojavljajo v zvezi z ledinskimi imeni v predmestjih (npr. njiva »v bližini gobavcev«). Na tak način so prvič izpričani tudi leprozoriji v Ljubljani, Kamniku, Slovenj Gradcu in Št. Vidu na Koroškem.

1300 izpričanih že 31 leprozorijev, v razvitih mestih spodnjega Porenja v istem obdobju devet.³⁷⁸ V vzhodnoalpskih deželah, vključno z našim ozemljem, je le nekaj redkih primerov znanih že iz 13. stoletja.³⁷⁹ Med njimi je Ljubljana, kjer se že leta 1280 v Gradišču pred Novim trgom omenja njiva, ležeča »poleg gobavcev« (*adiacens est leprosis*).³⁸⁰ To je po mojem vedenju eden najstarejših primerov v širši regiji, takoj za Salzburgom,³⁸¹ Waidhofnom in Dunajem, kjer je bil leprozorij ustanovljen okrog leta 1266 (*domum leprosororum Wienne*). Viri za dunajsko hišo so izjemno dragoceni, ker omogočajo natančen vpogled v njeno ustanovitev in organizacijo ter lahko služijo kot analogija Ljubljani in drugim mestom. Dunajski leprozorij je pred letom 1266 ustanovil župnik Gerhard – kapela je bila posvečena leta 1267–³⁸² ga bogato dotiral in določil natančna pravila. Ustanovo sta vodila neobolela mojster in mojstrica s pomožnim osebjem; skrbela sta za gobave, a bivala ločeno od njih. Za nadzor sta bila določena odvetnik in upravitelj, prvi tudi za nadzor financ. Poseben duhovnik je skrbel za dušno oskrbo v pripadajoči kapeli sv. Joba. Oboleli so na oblačilih nosili posebno oznako, brez dovoljenja niso smeli zapuščati ustanove, bili so obvezani k prisotnosti pri vseh verskih obredih ter k pokorščini mojstru in upravitelju. Premoženje oskrbovancev se ni smelo odtujiti in je po njihovi smrti pripadlo ustanovi.³⁸³ V ustanovni listini iz leta 1267 pa so še druge izjemne podrobnosti. Govora je o gobavih (*leprosis ad sanctum Job wienne*), ki so prejeli sredstva za nakup zemljišč in pripadajočih kmetijskih površin, za zgraditev objektov (*pro edificio construendis*) in kamnit zid, ki je obdajal ustanovo (*muro lapideo*). Predstojnik je bil *procurator infirmorum*. Zelo pomembno je določilo, da morajo v ustanovo brez ovir sprejemati vse obolele, ki so bili iz dunajske župnije in so se okužili znotraj obzidanega mesta ali zunaj njega (*infra muros uel extra muros lepra infecti fuerint*). Za gobavce od drugod (*hospites leprosos ... de aliis partibus*) pa je bilo »v znamenje človečnosti in sočutja« določeno, da lahko v ustanovi brezplačno bivajo tri dni,

³⁷⁸ Npr. Köln (1180), Aachen (1230), Luxemburg (1238), Soest (1251), Dortmund (1263), Koblenz (1267) in Trier (1283). Uhrmacher, *Lepra*, str. 98–104.

³⁷⁹ V Spodnji Avstriji Dunaj (1266) in Waidhofen (1276), v 14. stoletju Krems, St. Pölten, Tulln in Weitra. Na Tirolskem Trento (1182) in Bozen (1242), v 14. stoletju še Innsbruck (1313), Meran, Hall, Lienz in Kitzbühel. Na Štajerskem v 14. stoletju Gradec, Bruck, Murau in Knittelfeld. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 78–86; Pichlkastner, *Matschinegg, Zwischen gesicherter Nahrung*, str. 64, 67–75; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 211.

³⁸⁰ GZL I, št. 4. Podobno je pri Št. Vidu na Koroškem leprozorij prvič posredno omenjen leta 1330, ko je bil samostanu klaris podarjen travnik *vnder den siechen gelegen*. AStPaul, Urkunden, 1330 XII 23; Wohlfahrt, *Das Siechenhaus*, str. 603. Listina dostopna on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-StiAStP/UK/1131/charter>.

³⁸¹ V Salzburgu se leprozorij prvič omenja leta 1298, a naj bi izviral že s konca 12. stoletja. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 122.

³⁸² *Gerhardus plebanus Wienensis domum leprosororum Wienne in loco qui dicitur Chlagpaum suis facultatibus construxit. Etiam venerabilis episcopus Pataviensis ... ecclesiam ibidem consecravit* (Continuatio Vindobonensis k letu 1267). MGH SS IX, str. 703.

³⁸³ Csendes, Opll, *Wien*, str. 32–33.

da si spočijejo in gredo lahko dalje. Če so bolni, naj jih s hrano in pijačo oskrbujejo toliko časa, da si opomorejo, če tu umrejo, pa so jih dolžni cerkveno pokopati.³⁸⁴ Ti izjemni viri kažejo zelo precizno in velikopotezno organizirano ustanovo za gobave, vključno s kapelo, duhovnikom in pokopališčem, po vzoru tedanjih meščanskih špitalov. Večina leprozorijev je bila običajno manjša, slabše opremljena in dotirana kot špitali.³⁸⁵ Tudi število oskrbovancev je bilo bistveno manjše kot v špitalih; celo v največjih mestih je redko presegalo 30–40 obolelih.³⁸⁶ V štirih nürnberških leprozorijih so npr. skupaj oskrbovali največ 50–60 gobavcev,³⁸⁷ v treh tovrstnih ustanovah v Augsburgu pa po 19 oziroma 15 oskrbovancev na hišo.³⁸⁸

O ljubljanski hiši za gobave imamo do 16. stoletja le osem sporadičnih omemb (*siechen aussaczem; sundersiechen; siechenhaus*),³⁸⁹ ki dokazujejo več stoletij obstoječo ustanovo, a nobenih natančnejših podatkov o organizaciji ali obstoju kapele in pokopališča.³⁹⁰ Glede na pomen mesta in zelo zgodnjo omembo pa bi lahko domnevali, da je šlo za nekaj podobnega kot na Dunaju. Ljubljanski leprozorij je bil ukinjen v začetku 16. stoletja – leta 1534 se omenja travnik, kjer je nekoč stala hiša za gobavce.³⁹¹ To se ujema s podatki iz drugih dežel, kjer so leprozorije od 15. stoletja dalje zaradi zmanjšanja obsega bolezni ukinjali ali spreminjali v običajne špitale, lazarete in druge institucije.³⁹² Številna mesta so imela meščanski špital in leprozorij obenem,³⁹³ največje metropole pa tudi po več ustanov za gobavce ob različnih vpadnicah v mesto (Nürnberg 4, Augsburg 3, Dunaj 3).³⁹⁴ Kot smo videli, so na Slovenskem po dosedanjem vedenju obe ustanovi premogla le mesta Ljubljana, Kamnik, Maribor in Slovenj Gradec ter na Koroškem Beljak in Št. Vid, a žal o njih ne vemo skoraj nič.³⁹⁵

³⁸⁴ *Monumenta Boica* 29b, št. 92, str. 468–480.

³⁸⁵ Just, Weigl, Spitäler, str. 156; Csendes, Opll, *Wien*, str. 262.

³⁸⁶ Windemuth, *Das Hospital*, str. 133; Uhrmacher, *Lepra*, str. 175–177.

³⁸⁷ Dross, *Die Versorgungversprechen*, str. 18.

³⁸⁸ Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 190.

³⁸⁹ GZL II, št. 92; GZL VI/1, str. 9; GZL VII, št. 32; GZL XI, št. 44; GZL XII/1, str. 6.

³⁹⁰ V viru o ustanavljanju leprozorija (*Siechhaus*) v Mariboru leta 1348 je omenjena tudi vzpostavitev kapele, kar je bilo samoumevno. Gl. zgoraj str. 41.

³⁹¹ ... *Fleck darauf etwann ein sunder Siechenhäuslein gestanden*. Vaterländische Dekwürdigkeiten, str. 95.

³⁹² Uhrmacher, *Lepra*, str. 182–188; Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 191–192; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 420; Svobodný, *Die Spitäler*, str. 362, 372; Windemuth, *Das Hospital*, str. 119.

³⁹³ V Švicu 14 mest. Simon-Muscheid, Spitäler, str. 231. Na Ogrskem so bili leprozoriji ugotovljeni v 14 mestih, štiri od teh so imela špitale in leprozorij. Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 420.

³⁹⁴ Dross, *Die Versorgungversprechen*, str. 18; Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 190; Csendes, Opll, *Wien*, str. 33–34, 262. Dva leprozorija sta bila v 15. stoletju tudi v Beljaku, tedaj najpomembnejšem mestu Koroške. Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 121.

³⁹⁵ O leprozorijih v Kamniku, Mariboru in Slovenj Gradcu imamo le eno samo omembo iz 14. oz. 15. stoletja. Gl. str. 37, 41, 44.

VIRI IN LITERATURA

Neobjavljeni viri

- Arhiv minoritskega samostana na Dunaju (Archiv Minoritenkonvent Wien)
Urkunden Wien
- AAU ACAU – Nadškofijski arhiv Videm (Archivio Arcivescovile Udine), Archivio della Curia Arcivescovile
Acta Curiae
- ADG – Arhiv krške škofije v Celovcu (Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt)
Archiv des Gurkers Domkapitles, Urkundenreihe
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1, Vicedomski arhiv
AS 1063, Zbirka listin
- AStPaul – Arhiv samostana Šentpavel na Koroškem (Stiftsarchiv Sankt Paul im Lavanttal)
Urkunden
- CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin (ur. Božo Otorepec), tipkopis, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana.
- DOZA – Arhiv nemškega viteškega reda na Dunaju (Deutschordenszentralarchiv, Wien)
Urkunden
- HKA – Arhiv dvorne komore na Dunaju (Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien)
Urkunden
- KLA – Koroški deželni arhiv v Celovcu (Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt)
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
- NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ZL – Zbirka listin
KapNM – Kapiteljski arhiv Novo mesto, Listine
- PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
Zbirka listin
- StLA – Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Steiermärkisches Landesarchiv, Graz)
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
Fond Windischfeistritz, Herrschaft und Stadt
- ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
Zbirka rokopisov

Objavljeni viri

- Brixner Urkunden, II. Band: Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295–1336* (hg. Leo Santifaller, Heinrich Appelt). Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1941.
- BUB – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I, II.* (hg. Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner). Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3/I, 3/II. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950, 1955.
- CDI – *Codice Diplomatico Istriano. Volume secondo anni 1200–1299* (ed. Pietro Kandler). Trieste: Tipografia Riva, 1986.
- Chartularium Piranense: Raccolta dei documenti medievali di Pirano, Vol. I (1062–1300)* (ed. Camillo de Franchesci). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 36. Parenzo: Coana, 1924.
- Die älteren Urkunden des Klosters Moggio* (hg. Reinhard Härtel). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung, 6. Reihe, 1. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.
- Die Benediktusregel: Regula Benedicti, Lateinisch/Deutsch.* Beuron: Beuronischer Kunstverlag, 1992.
- Die Register Innocenz' III., 7. Band: 7. Pontifikatsjahr, 1204/1205* (hg. Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung, 1. Reihe, 7. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997.
- Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia: Listine oglejskih partriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)* (ur. Günther Bernhard). Dunaj, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, ZRC SAZU, 2006.
- Fidler, Andreas Marian: *Austria Sacra, IV. Teil, Vol. 7.* Wien: 1786.
- GAV – *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405* (ur. Božo Otorepec). Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana: SAZU, 1995.
- Gradivo – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, IV* (ur. Franc Kos). Ljubljana: Leonova družba, 1911, 1915.
- Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) im Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502* (hg. Herman Wiessner). Österreichische Urbare III, Urbare geistlicher Grundherrschaften 3, Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens I. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1951.
- GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane I, II, V, VI, VII, X, XI, XII* (ur. Božo Otorepec). Ljubljana: Mestni arhiv, 1956–1968.
- GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora IV, V, IX, X* (ur. Jože Mlinarič). Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978–1984.
- Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487: Codice Vaticano latino 3795* (ed. Giuseppe Vale). Citta del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1943.
- KANM – *Kapiteljski arhiv Novo mesto: Regesti listin in popis gradiva* (ur. France Baraga). Acta ecclesiastica Sloveniae, 17. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1995.

- Ljubljanske družine v 18. stoletju: Iz izvornih listinskih zapisov transkribiral Tone Krampač*. Celje, Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba, Slovenska matica, 2018.
- LNŠAL I – *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500* (ur. Jure Volčjak). Ljubljana: Nadškofija, 2020.
- LNŠAL II – *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015* (ur. Marija Čipić Rehar). Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 2016.
- MDC I–IV – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV* (hg. August von Jaksch). Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag von Ferd. v. Kleinmayr, 1896–1906.
- MDC V–XI – *Monumenta historica ducatus Carinthiae V–XI* (hg. Hermann Wiessner). Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag Ferd. Kleinmayr, 1956–1965.
- MGH DD H III – *Die Urkunden Heinrichs III.* (hg. Harry Bresslau, Paul Kehr). Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1931.
- MGH SS – *Continuatio Vindobonensis. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, Vol. IX (ed. Georg Heinrich Pertz). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1851, str. 698–722.
- Monumenta Boica 29b*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1931.
- Piranska notarska knjiga (1298–1317), Četri zvezek* (ur. Darja Mihelič). Thesaurus memoriae, Fontes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Poročilo o evidentiranju (ur. Lilijana Žnidaršič Golec, Jure Volčjak). *Evidentiranje arhivskega gradiva v tujini*, 13, 2017, št. 1, str. 86–130.
- Quellen* – Priloga (CD-rom) k Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2002.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), Heft 18: Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1458–1463)* (hg. Sonja Dünnebeil, Paul Herold). Wien-Weimar-Köln: Böhlau Verlag, 2004.
- RG – *Repertorium Germanicum Online*: <http://rg-online.dhi-roma.it/denqRG/index.htm>
- RSt I – *Regesten des Herzogtums Steiermark I: 1308–1319* (hg. Annelies Redik et al.). Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1976.
- RSt II – *Regesten des Herzogtums Steiermark II: 1320–1330* (hg. Annelies Redik et al.). Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VIII. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2008.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki 1485–1487* (prevod Primož Simoniti). Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: *Spital als Lebensform 2: Österreichische Spitalordnungen*

- und Spitalinstruktionen der Neuzeit, Editionsteil. Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 15/2. Wien: Böhlau Verlag, 2015.*
- Schumi, Franz: Urkunden und Regesten zur Geschichte des 14. Jahrhunderts. *Archiv für Heimatkunde*, II. Band. Laibach: Druck der Narodna Tiskarna, 1884 u. 1887, str. 242–273.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko: 13. stol. – 1747, 4. del, Cerkevne zadeve lit. L.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.
- Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja* (ur. Dušan Kos). Koper: Založba Annales, 2006.
- Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668* (ur. Lujo Margetič). Koper, Rovinj: Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj, 1993.
- Statut mesta Ptuj 1376* (ur. Marija Hernja Masten, Primož Premzl). Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj, Viri 2. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998.
- Statut mesta Ptuja 1513* (ur. Marija Hernja Masten, Dušan Kos). Zgodovinski arhiv Ptuj, Viri 3. Ptuj, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ptuj, ZRC SAZU, 1999.
- Statuti di Trieste del 1421* (ed. Marino de Szombathely). Archeografo Triestino, III Serie, Vol. 20. Trieste: Officine Grafiche della Editoriale Libreria, 1935.
- Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja II* (ur. Miroslav Pahor, Janez Šumrada). Viri za zgodovino Slovencev 10. Ljubljana: SAZU, 1987.
- Turjaška knjiga listin I: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1218–1400* (ur. Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak). Thesaurus memoriae, Fontes 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2008.
- UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II* (hg. Franz Schumi). Laibach: Verlag des Ausgebers, 1884 u. 1887.
- UBSt I–III – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–III* (hg. Josef Zahn). Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1875, 1879, 1903.
- UBSt IV – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark IV* (hg. Gerhard Pferschy). Wien: Verlag Adolf Holzhausens NFG, 1975.
- Urkunden-Buch des Landes ob der Enns V* (hg. Erich Trinks). Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1868.
- Urkunden-Regesten des Augustiner-Chorherren-Stiftes Eberndorf im Jauntale* (hg. Beda Schroll). Klagenfurt: Druck v. J & F. Leon, 1870.
- Urkunden und Memorialquellen zur älteren Geschichte des Klosters Rosazzo* (hg. Reinhard Härtel, Cesare Scaloni). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, II. Abteilung, 6. Reihe, 3. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.
- Württembergisches Urkundenbuch Online: <https://www.wubonline.de/>
- Zbirka listin 1246–1865* (ur. Jože Mlinarič). Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 3. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1987.

Literatura

- Aderbauer, Herbert: Das landstädtische Spital in der frühen Neuzeit und die Entwicklung seiner sozialen Funktion am Beispiel Tübingen. V: → *Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800*, str. 151–179.
- Appelt, Heinrich: Die Anfänge des Spitals am Semmering. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 43, 1952, str. 3–13.
- Auge, Oliver: »... ne pauperes et debiles in ... domo degentes divinis careant«: Sakral-religiöse Aspekte der mittelalterlichen Hospitalgeschichte. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 77–123.
- Banfi, Jaka: *Klientela celjskih grofov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2023 (doktorska disertacija).
- Bizjak, Matjaž: Razvoj zemljiških gospostev na ozemlju Tržiča v srednjem veku. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 361–374.
- Bonin, Zdenka: Ubožne ustanove v Kopru in njihova skrb za zdravlje prebivalstva od 13. do začetka 20. stoletja. *Arhivi*, 32, 2009, št. 1, str. 7–32.
- Boshof, Egon: Armenfürsorge im Frühmittelalter: Xenodochium, matricula, hospitale pauperum. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 71, 1984, Heft 2, str. 153–174.
- Bulst, Neithard: Zur Geschichte des spätmittelalterlichen Hospitals: Eine Zusammenfassung. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 301–316.
- Csendes, Peter, in Opll, Ferdinand: *Wien im Mittelalter: Zeugnisse und Analysen*. Wien-Köln: Böhlau Verlag, 2021.
- Dross, Fritz: Das Versorgungsversprechen der vier Nürnberger Leprosorien in Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. V: → *Orte des Alters und der Pflege*, str. 13–22.
- Drossbach, Gisela: Hospitalstatuten im Spiegel von Norm und Wirklichkeit. V: → *Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit*, str. 41–54.
- Drossbach, Gisela, in Touati François-Olivier, in Frank, Thomas: Einführung. V: → *Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit*, str. 9–24.
- Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (hg. Udo Arnold, Heinz Liebing). Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 18. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1983.
- Europäisches Spitalwesen: Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit* (hg. Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner et. al.). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51. Wien-München: R. Oldenburg Verlag, 2008.
- Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler im Europäischenvergleich* (hg. Michael Matheus). Geschichtliche Landeskunde, Band 56. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.
- Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (hg. Hans Conrad Peyer). Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 3. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1983.
- Golec, Boris: Trške pravice in avtonomija Tržiča od nastanka trga do srede 19. stoletja. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 439–468.

- Hagender, Herta: Quoniam ut ait: Eine Indulgenz für das Spital am Semmering von 1224. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 82, 1991, str. 55–58.
- Hitzinger, Peter: Statistisches aus Krain vom 18. Jahrhundert. *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain*, 20, 1865, str. III.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit: Frankreich, Deutschland und Italien. Eine Vergleichende Geschichte* (hg. Gisela Drossbach). *Pariser Historische Studien* 75. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007.
- Huter, Franz: Die Anfänge der Spitäler von Sterzing. *Festschrift Karl Pivec* (hg. Anton Haidacher, Hans Eberhard Mayer). *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* 12. Innsbruck: Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, 1966, str. 203–212.
- Jankrift, Kay Peter: Herren Kranke, arme Siechen: Medizin im spätmittelalterlichen Hospitalwesen. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 149–167.
- Johanek, Peter: Stadt und Lepra. *Lepra – Gestern und Heute: 15 wissenschaftliche Essays zur Geschichte und Gegenwart einer Menschheitsseuche* (hg. Richard Toellner). Münster: Verlag Regensburg, 1992, str. 42–47.
- Just, Thomas, in Weigl, Herwig: Spitäler im südöstlichen Deutschland und in den österreichischen Ländern im Mittelalter. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 149–184.
- Klasinc, Peter: Meščanski špital v Ptuj. *Ptujski zbornik IV*. Maribor: Založba Obzorja, 1975, str. 169–176.
- Klasinc, Peter: Ubožni špital v Ormožu. *Ormož skozi stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1973, str. 152–157.
- Kneffelkamp, Ulrich: Stadt und Spital im späten Mittelalter: Ein struktureller Überblick zu Bürgerspitälern süddeutscher Städte. V: → *Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800*, str. 19–40.
- Kneffelkamp, Ulrich: Über die Pflege und medizinische Behandlung von Kranken in Spitälern vom 14. bis 16. Jahrhundert. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 175–194.
- Koropec, Jože: Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*. Slovenska Bistrica: Občina, 1990, str. 67–84.
- Koropec, Jože: Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700. *Zbornik občine Slovenska Bistrica I*. Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1983, str. 91–162.
- Kosi, Miha: Cruciferi – crucesignati: Prispevek k zgodovini križarskih vojn in križarskih viteških redov v 12.–13. stoletju. *Ad fontes: Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005, str. 303–343.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

- Kosi, Miha: Začetki mesta Slovenj Gradec: Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku. *Kronika*, 56, 2008, št. 2 (Iz zgodovine Koroške), str. 131–164.
- Krawarik, Hans: *Dorf im Gebirge: Spital am Pyhrn 1190–1990*. Linz: Gemeinde Spital/Pyhrn, 1990.
- Lobenwein, Elisabeth: Institutionelle Fürsorge im frühneuzeitlichen Klagenfurt – das Bürgerspital. *Klagenfurt 1518: Eine Stadt im Aufbruch* (hg. Werner Drobesch, Wilhelm Wadl). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 110. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2018, str. 343–367.
- Majorossy, Judit, in Szende, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 409–454.
- Matheus, Michael: Einleitung. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. VII–XII.
- Meyer, Therese: Die Geschichte Spittals von den Anfängen bis 1918. *Chronik: 800 Jahre Spittal 1191–1991* (hg. Hartmut Prasch et al.). Spittal an der Drau: Stadtgemeinde, 1991, str. 7–154.
- Militzer, Klaus: Die Rolle der Spitäler bei den Ritterorden. V: *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 213–242.
- Mlinarič, Jože: *Kartuziji Žiže in Jurkloster: Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Mlinarič, Jože: *Kostanjevska opatija 1234–1286*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože: Meščanski špital pri Lenartu v Slovenskih goricah. *Kronika*, 23, 1975, št. 1, str. 13–20.
- Mlinarič, Jože: Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 35, 1981, št. 1–2, str. 101–119.
- Mlinarič, Jože: Slovenjegraški meščanski špital. Časopis za zgodovino in narodopisje, N. v. 22, 1986, št. 2, str. 315–326.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan ok. 1245–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 2005.
- Mlinarič, Jože, in Richter, Jakob: Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, N. v. 17, 1981, št. 2, str. 252–272.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Goricia I*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003.
- Neralić, Jadranka: Late Medieval Hospitals in Dalmatia. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 115, 2007, Heft 3–4 (Themenschwerpunkt Europäische Spitäler), str. 271–289.
- Neumann, Wilhelm: Das Heiliggeist-Bürgerspital in Villach. *Neues aus Alt-Villach*, 33, 1996, str. 117–175.
- Nowotny, Ernst: Die ehemaligen Bürgerspitäler Niederösterreichs und ihre Kirchen. *Unsere Heimat: Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, 56, 1985, str. 267–281.

- Orožen, Ignaz: *Benediktiner-Stift Oberburg*. Das Bistum und die Diözese Lavant, Theil II/2. Marburg: Im Selbstverlage, 1876.
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Tüffer*. Das Bistum und die Diözese Lavant, Theil IV/2. Graz: Im Selbstverlage des Verfassers, 1881.
- Orte des Alters und der Pflege: Hospitäler, Heime und Krankenhäuser* (hg. Elisabeth Lobenwein, Sarah Pichlkastner et. al.), Virus, 16, 2017.
- Oter Gorenčič, Mija: *deformis formositas ac formosa deformitas: Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Oter Gorenčič, Mija: Grofje Celjski in Velika Marijina bratovščina na Dravskem polju. *Acta historiae artis Slovenica*, 27, 2022, št. 1, str. 11–75.
- Otorepec, Božo: Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika. *Kamnik 1229–1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, 1985, str. 23–32.
- Otorepec, Božo: Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju. *Zbornik ob devetdesetletnici Arhiva*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1988, str. 7–13.
- Pauly, Michel: *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum: Hospitälér zwischen Maas und Rhein im Mittelalter*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 190. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
- Peyer, Hans Conrad: *Von der Gastfreundschaft zum Gasthaus: Studien zur Gastlichkeit im Mittelalter*. Monumenta Germaniae Historica Schriften, Band 31. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1987.
- Pichkastner, Sarah: Vom Physikus über die Hebamme bis zur Kindsdürne: Medizinisch-pflegerisches Personal im Wiener Bürgerspital und seinen Filialen in der Frühen Neuzeit. V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 44–64.
- Pichkastner, Sarah, in Matschinegg, Ingrid: Zwischen gesicherter Nahrung und *gar zu klain gemachten knedlen*: Die Ernährungssituation in Fürsorgeeinrichtungen im (Erz-)Herzogtum Österreich unter der Enns vom 14. bis zum 17. Jahrhundert – eine Projektskizze. *Medium aevum quotidianum*, 73, 2016, str. 56–87.
- Pillon, Lucia: »Camera con vista«: Panoramica su storia e fonti degli ospedali goriziani. *Le carte di Ippocrate: Gli archivi per la sanità nel Friuli Venezia Giulia*. Roma: Associazione Nazionale Archivistica Italiana, 2005, str. 73–86.
- Pohl-Reisl, Brigitte: *Rechnen mit der Ewigkeit: Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 33. Wien: Böhlau Verlag, 2010.
- Pritz, Franz Xaver: Geschichte des einstigen Collegiatstiftes weltlicher Chorherren zu Spital am Pryn im Lande ob der Enns. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, X, 1853, str. 241–328.
- Radics, Peter: *Geschichte des landschaftlichen Civilspitals in Laibach*. Laibach: Verlag des krain. Landesausschusses, 1887.

- Saria, Balduin: *Pettau: Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch-slowenischen Grenzraum*. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 10. Graz: Im Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1965.
- Scheutz, Martin: Spital und Verwaltungsorganisation: Das Bodenpersonal der Versorgung von Insassinen und Insassen in frühmodernen österreichischen Spitalern. V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 23–42.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: Die Spitalordnung für die österreichischen Hofspitäler im 16. Jahrhundert. *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit* (hg. Martin Scheutz, Andrea Sommerelchner et al.). Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 5. Wien: Böhlau Verlag, 2010.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: *Spital als Lebensform 1: Österreichische Spitalordnungen und Spitalinstruktionen der Neuzeit*. Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 15/1. Wien: Böhlau Verlag, 2015.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: Spitäler im bayerischen und österreichischen Raum in der Frühen Neuzeit (bis 1800). V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 185–229.
- Schmugge, Ludwig: Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs und zur Unterbringung und Verpflegung von Pilgern im Mittelalter. V: → *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, str. 37–60.
- Schneider, Walter: Die Hospitäler im Raum Alt-Tirol: Probleme einer Pass- und Übergangsregion. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 59–99.
- Schumi, Franz: Ueber den Untergang des einstigen Marktes Loibl und den Abfluss des Steiner Sees (c. 1320). *Archiv für Heimatkunde*, II. Band. Laibach: Druck der Narodna Tiskarna, 1884 u. 1887, str. 215–219.
- Schütz, Alois: Die Familie der Andechs-Maranier. *Herzöge und Heilige: Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter* (hg. Josef Kirmeier, Evamaria Brockhoff). Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 24/93. München: Bayerische Staatskanzlei, 1993, str. 37–111.
- Simon-Muscheid, Katharina: Spitäler in Oberdeutschland, Vorderösterreich und der Schweiz im Mittelalter. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 231–253.
- Skitek, Vinko: *Avguštinski samostan na Muti skozi čas: Inventar samostana ob njegovi ukinitvi leta 1785*. Gradivo za zgodovino Koroške I. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2020.
- Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler* (hg. Neithard Bulst, Karl-Heinz Spieß). Vorträge und Forschungen, Band 65. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2007.
- Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800* (hg. Peter Johaneck). Städteforschung, Reihe A: Darstellungen, Band 50. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2000.
- Stunz, Holger R.: Hospitäler als Unternehmen für die »caritas«. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 129–160.

- Svobodný, Petr: Die Spitäler in Böhmen und Mähren im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 351–380.
- Sydow, Jürgen: Kirchen- und spitalgeschichtlichen Bemerkungen zum Problem der Stadterweiterung und Vorstadt. *Stadterweiterung und Vorstadt* (hg. Erich Maschke, Jürgen Sydow). Protokoll über die VI. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1969, str. 107–113.
- Sydow, Jürgen: Spital und Stadt in Kanonistik und Verfassungsgeschichte des 14. Jahrhunderts. *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I* (hg. Hans Patze). Vorträge und Forschungen, Band XIII. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1970, str. 175–191.
- Szabó, Thomas: Xenodochia, Hospitäler und Herbergen: Kirchliche und kommerzielle Gastung im mittelalettrichen Italien (7. bis 14. Jahrhundert). V: → *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, str. 61–92.
- Szende, Katalin: »Sag mir, wo die Spitäler sind ...«: Zur Topographie europäischer Spitäler. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 117, 2009, Heft 3–4, str. 137–146.
- Šerbelj, Ferdinand: *Bistriški grad*. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2005.
- Tropper, Christine: Hospitalstiftungen und Fürsorgeeinrichtungen der Klöster und Stifte im mittelalterlichen Kärnten. *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten: Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995* (hg. Franz Nikolasch). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1997, str. 771–785.
- Tropper, Christine: Zur Geschichte des Bürgerspitals St. Jakob. *750 Jahre Stadt Völkermarkt: Beiträge zu Geschichte und Gegenwart Völkermarkts* (hg. Günther Körner). Völkermarkt: Stadtgemeinde Völkermarkt, 2001, str. 121–132.
- Türk, Franz: Das »Spittl« zu Spittal. *Carinthia I*, 142, 1952, str. 408–420.
- Uhrmacher, Martin: *Laepra und Leprosorien im rheinischen Raum vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*. Beiträge zur Landes- und Kulturgeschichte 8, Publications du Centre Luxembourgeois des Documentation et d'Études Médiévales 36. Trier: Porta alba Verlag, 2011.
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre deß Hertzogthums Krain*. Laibach: 1689.
- Vanja, Christina: Offene Fragen und Perspektiven der Hospitalgeschichte. V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 19–40.
- Vaterländische Denkwürdigkeiten. *Blätter aus Krain*, 9, 1865, št. 24, str. 95–96.
- Venuti, Tarcisio: Hospitali veteri quod vocatur Sanctus Egidius. *Memorie storiche Forogiuliesi*, 79, 1999, str. 175–204.
- Vrhovec, Ivan: Meščanski špital: Doneski h kulturni zgodovini ljubljanskega mesta. *Letopis Slovenske matice za leto 1898*, str. 1–112.
- Weiß, Alfred Stefan: Das Spital vor Ort: Die Institution in Radkersburg als ort des Alterns? V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 102–109.
- Weiß, Alfred Stefan: »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«: Organisation, Alltag und Leben. Kleinstädtische und ländliche Hospitäler der Frühen Neuzeit in den Herzogtümern

- Kärnten und Steiermark. *Armut auf dem Lande: Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (hg. Gerhard Ammerer, Elke Schlenkrich et al.). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010, str. 175–201.
- Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2002.
- Wichner, P. Jakob: Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Volksmedizin, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. Jahr 1700. *Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 33, 1885, str. 3–123.
- Windemuth, Marie-Luise: *Das Hospital als Träger der Armenfürsorge im Mittelalter*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995.
- Wohlfahrt, Walter: Das Siechenhaus in der Herzogstadt St. Veit. *Carinthia I*, 196, 2006, str. 603–607.
- Zorn, Matija, in Mrak, Irena: Skalni podor z Velikega vrha na Košuti: Ljudsko izročilo in zgodovinski dogodek. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 349–360.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Meščani in cerkvene ustanove v Ljubljani do konca 16. stoletja. *Kronika*, 50, 2002, št. 3, str. 241–258.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Podelitev odpustkov Marijinemu špitalu v Ljubljani leta 1472: *Arma spiritualia* ob soočenju s Turki. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 277–287.

Medieval Hospitals in Present-Day Slovenia

Forms of organised assistance to deprived social groups were already present in Europe in the Early Middle Ages, mainly linked to monasteries and diocesan seats and intended primarily to provide the poor and travellers with essential goods (*hospitale, xenodochium*). In addition to monastic hospitals and early urban centres, they were established as travellers' 'hospices' on exposed and dangerous stretches of important transit routes, especially under passes and at river crossings. The period of the most intensive development of such institutions in Europe was the twelfth and thirteenth centuries, when they also began to emerge in large numbers in the area of present-day Slovenia and the neighbouring eastern Alpine countries. From the beginning of the twelfth century onwards, they could be found in most Benedictine and Cistercian monasteries, convents of canons regular (Augustinian Canons) and only exceptionally in the Carthusian monasteries in the region: Moggio, Rosazzo, Stična/Sittich, Žiče/Seitz, Viktring, Sankt Paul, Eberndorf, Gurk, St. Lambrecht, Rein, Seckau, and

Admont. In parallel, the leading members of the noble elite (the Andechs–Meranians, the Ottokars, the Babenbergs, the Spanheims, the Ortenburgs) and ecclesiastical princes (the Patriarch of Aquileia, the Archbishop of Salzburg, the Bishop of Bamberg) established hospitals with a strong transport function on all main trade routes. In particular, on the roads from Carinthia through Friuli to the Adriatic ports of Aquileia, Latisana or Venice, from Carinthia over the Karawanks to Carniola (Podljubelj, St. Leonhard in Ljubelj), from Carinthia through northern Styria and over the northern Alps to Austria and Salzburg (Spittal an der Drau, Semmering, Pyhrn) and from Friuli through Carniola and Lower Styria to Hungary or Croatia (Sv. Anton, Sv. Peter/Komenda, Zidani most, Studenice). Most often, they were handed over to the administration of economically powerful monasteries (Moggio, Rosazzo, Viktring, Stična, Admont) and run as monastic outposts, with the Knights Hospitallers being particularly prominent in Friuli and Veneto, where they ran six roadside hospitals from the twelfth–thirteenth century onwards (alongside St. Peter’s Hospital in Carniola). Only rarely, hospitals originally took the form of lay communities as, for example, St. Mary in Rosental in Carinthia and Studenice in Lower Styria. In these two cases, the evidence points to a fraternal organisation, but both hospitals were already clericalised in the thirteenth century and handed over to the Teutonic Order and the Dominican nuns, respectively. A unique example in Slovenia is the hospital with the chapel of St. Egidius at the stone bridge on the Sava River in Zidani Most/Steinbrück, built by the Austrian Duke Leopold VI of Babenberg in 1224. The hospital must have had a special significance, because it was still in the fifteenth century that its chaplain was appointed by the Pope himself. Depending on their favourable geographical situation in road network, in the Late Middle Ages some hospitals developed into urban settlements, for example, Spittal an der Drau in Carinthia and Tržič/Neumarkt in Carniola (not unlike Sterzing under Brenner Pass in Tyrol).

In the thirteenth century, the establishment of hospitals in urban centres marked a new phase in the development of these institutions. Unlike the older forms, these were multifunctional charitable institutions (almshouses, orphanages, homes for the elderly and the infirm, ‘medical’ hospitals, asylums, etc.) intended primarily for burghers. By the end of the fifteenth century, twenty-three such institutions had been established in all major towns and some smaller market towns (e.g., Laško/Tüffer, Krško/Gurkfeld) of the researched area. The most outstanding and earliest example is Kamnik/Stein in Carniola, where a hospital was founded as early as c. 1228, only two decades after such an institution was established by the Dukes of Austria in Vienna. Its founders were the Dukes of Andechs–Merania (the Counts Palatine of Burgundy), the elite of

the Holy Roman Empire at the time, which had many examples to choose from in other parts of the empire. The Kamnik hospital was thus the oldest urban hospital in mainland Slovenia, older than that in Ljubljana/Laibach and that in Innsbruck, the Tyrolean residence of the same lords (Andechs-Meranians). Chronologically, it was followed by the hospitals in Ljubljana, Ptuj/Pettau and Maribor/Marburg (first mentioned in 1326 and 1328, respectively), whereas in the Littoral, marked by the strong influence of Italy and Venice, they were mentioned a little earlier—in Piran/Pirano in 1222 and in Koper/Capodistria in 1262. Although until the mid-fourteenth century, some urban hospitals were still established by important noble families wielding power as town lords (the Lords of Pettau, the Counts of Cilli), by the fourteenth century, influential and wealthy burghers had come to the fore as founders (Piran, Kranj/Krainburg, Slovenj Gradec/Windischgraz, Novo Mesto/Neustadt, Slovenska Bistrica/Windischfeistritz, Metlika/Möttling). In the case of more important towns with developed early autonomy, however, all the evidence suggests that a hospital was founded by the town community or council (Ljubljana, Maribor, Koper). By the fifteenth century at the latest, all urban hospitals had come under the jurisdiction of the town communities, which administered them with appointed lay administrators (*rector, spitalmaister, pfleger*).

Slovenian municipal hospitals were typical multifunctional institutions as elsewhere in Europe. In the fourteenth and fifteenth centuries, several sources indicate that in some major towns (Koper, Maribor, Ptuj, Kamnik, Novo Mesto, Celje), apart from social care, they also accepted and treated the sick, and in Ljubljana in 1472, there is evidence of the hospital receiving orphans of the Ottoman devastation. From the fifteenth century onwards, urban hospitals were partly also devoted to providing paid services and care to elderly burghers (the so-called 'Pfründe'). As far as leper houses are concerned, six institutions were identified in the concerned area (Ljubljana, Kamnik, Maribor, Slovenj Gradec, Villach, St. Veit), the one in Ljubljana (1280) being one of the earliest in the eastern Alpine countries, shortly after Salzburg and Vienna. By the sixteenth century all disappeared or were used for other purposes. The relatively small size of Slovenian medieval towns was reflected in hospital capacity of up to twenty-four inmates. Major hospitals had a two-tier governance system with the administrator (*Oberspitalmeister*) as the representative of the municipality at the head and a subordinate (*Unterspitalmeister*) who managed and lived in the institution. The earliest preserved hospital orders (*Spitalordnungen*), which laid down the rules of the administration and the internal life of the institution, date to the sixteenth century. As regards the patrociniium of hospital chapels, most of them were dedicated to the

Holy Spirit as, for example, in the Austrian territories, Bavaria, Switzerland and elsewhere in Europe. The second place was occupied by St. Mary and the third by St. Elizabeth, roughly corresponding to the data in the neighbouring Austria, Hungary or Bohemia. What is surprising, however, is the complete absence of St. Nicholas, who was common among the patron saints in Northwest Europe.

As shown above, the history of medieval hospitals in Slovenia reflects all the similar trends of development that can be traced in other central European countries of that time.